

ALLE TIDERS

RIKSANTIKVARENS MAGASIN | 2015

Side 64: Skaftet fra en mer enn 3000 år gammel jaktpil dukker opp ut av isen ved Løpesfonna, Oppdal. Foto: Rune Pedersen.

Bilete framside: I 2015 vart Riksantikvarens stavkyrkjeprogram avslutta. Alle dei 28 stavkyrkjene i landet er no sette i stand. Lomen stavkyrkje i Vestre Slidre i Oppland er frå omkring 1200-talet. Her vart det gjort jekkearbeid for å stabilisere konstruksjonen. Råteskadar er utbetra og det er gjort mindre konserveringsarbeid på kyrkjekunsten. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

Bilete bakside: Tysk stilling frå den andre verdskrigen i det militærhistoriske landskapet i Storfjord, Troms. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

- 4 Andre verdenskrigs kulturminner
- 9 Hilsen fra statsråd Tine Sundtoft
- 10 Fredningsstrategien
- 13 Den fredete svømmehallen
- 14 Redningsaksjonen for stavkyrkjene
- 20 Else «Sprossa» Rønnevig: Vinnar av Riksantikvarens kulturminnepris
- 22 Høyesteretts 200-årsjubileum
- 23 Helleristingene i Gamnes
- 24 Gjenoppbygging av verdensarven i Nepal

- Innlegg:** Bjørvika 16. august 1624

- 27 Etterreformatorisk arkeologi i Oslo og Trondheim
- 28 Grunnvannsprosjektet på Bryggen i Bergen
- 29 Ny rapport: Cultural Heritage Counts for Europe
- 30 Nyrestaurert kiosk i Studenterlunden
- 31 Helleristinger i hagen
- 32 Kulturminneplanar i fleire kommunar
- 35 Våre gater og plasser: Instagram-konkurranse i Kongsberg

- 36 Friluftslivets år: Historiske vandreruter
- 38 Friluftslivets år: Flyktningeruta
- 40 Planlegge for klimaendringer: Pilotprosjekt i Aurland kommune
- 42 Internasjonalt samarbeid om gamlebyen i Tbilisi
- 43 Pro Monumenta: Nytt kulturminneprosjekt i Slovakia
- 44 Rolf Nesch: Modernisme møter folkekunst
- 49 Kunstinstallasjon foran Stortinget: House of Commons
- 50 Funn av ny middelalderkirkegård og kirke i Trondheim
- 51 Hvorfor maler man ikke opp bergkunsten?
- 52 Utvalde kulturlandskap i jordbruket
- 56 Ny verdensarv: Industrierarven i Telemark
- 59 Digital kultur og natur: Nyvinninger på nett
- 60 Vakker industri: Riksantikvarens bevaringsprogram
- 64 Kulturminner i snøfonner
- 66 De eldste sporene i jordbrukslandskapet
- 68 Verdiskaping med kulturminner
- 69 Realdania: Kulturarv i kroner og øre
- 70 Tall og fakta frå Riksantikvarens virke 2015

ALLE TIDERS · 2015

Alle tiders er Riksantikvarens magasin. Denne utgåva av magasinet er òg ei oppsummering frå året 2015.

Ansvarleg redaktør: Siri Wolland

Redaktør: Karen Thommesen

Redaksjonssekretær: Turid Årshheim

Redaksjon: Kaare Stang, Marte Boro, Gunvor Haus-tveit, Atle Omland, Anja Heie, Jorun Elisabet Aresvik Hals, Leif Anker, Ragnhild Hoel, Ingun Bruskeland Amundsen og Sissel Carlstrøm

Takk til: Riksantikvarens fototeam for god hjelp. Takk til dei frå andre institusjonar som har bidrege med faktakunnskap og gode bilete. Takk til Riksantikvarens bibliotekarar og arkivarar (vi lovar å levere alt tilbake). Òg ein stor takk til alle medarbeidarar hjå Riksantikvaren som har bidrege med artiklar og bilete.

Riksantikvaren, Dronningensgt. 13
Postboks 8196 Dep. 0034 Oslo
Tlf: 22 94 04 00, Faks: 22 94 04 04

www.riksantikvaren.no

Tinging av gratis abonnement: postmottak@ra.no

Layout: Melkeveien designkontor

Trykk: Rolf Ottesen AS

ISSN 1891 – 9219 (trykt)

ISSN 1891 – 9413 (online)

Opplag 6000

Last ned Alle tiders frå:

<http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Publikasjoner/>

Mye gjort og mye ugjort

I år ble det klart at jeg fortsetter som riksantikvar i seks nye år. Det gleder jeg meg til. En av de viktigste oppgavene fremover er å få til vern av viktig bebyggelse og samtidig god vekst i byer og byregioner som opplever press på arealer og infrastruktur. Vekst og bevaring trenger ikke å være noen motsetning, dersom vi er åpne og løsningsorienterte når nytt skal tilpasses gammelt. Som riksantikvar mener jeg at god vekst bare kan skje dersom vi tar med oss beste fra fortiden inn i fremtiden.

I en spørreundersøkelse gjennomført i 2015 ble over 1000 respondenter spurt om kulturminner var viktige for dem. Over 84 % svarte at kulturminner er svært eller nokså viktige for dem. Slike svar gir oss visshet om at Riksantikvaren ikke er alene om å mene at kulturminnene skal være en integrert del av de stedene hvor vi arbeider og bor. Mange kommuner har fått ny ledelse etter årets kommunevalg. I løpet av 2016 kommer vi fra Riksantikvaren på besøk til flere av byene, for å diskutere hvordan vi best kan drive fremtidsrettet byutvikling der viktige kulturminner inngår.

Kunnskapsløftet for kulturminneforvaltningen er en pågående satsning hos Riksantikvaren. Gjennom prosjektet «Kulturminner i kommunen» har til nå 200 kommuner fått midler til arbeidet med å lage egne kulturminneplaner. Flere kommuner kommer til i årene som kommer.

I 2015 var det 75 år siden andre verdenskrig startet i Norge, og 70 år siden frigjøringen. Gjennom spennende beretninger fra tidsvitner og tilgang til ny dokumentasjon, har vi også fått belyst til nå mindre kjente sider ved krigshistorien. I januar 2015 oppfordret Klima- og miljødepartementet og Riksantikvaren alle norske kommuner til å registrere lokale kulturminner fra andre verdenskrig. Mange kommuner har gjort en stor innsats i løpet av året.

Hos Riksantikvaren mener vi selvsagt at natur og kultur er aller best når de forenes. Derfor var det en glede å få samarbeide med Den Norske Turistforening om prosjektet «Historiske vandreruter» i Friluftslivets år. Til sammen ble seks vandreruter, godt fordelt over hele landet, fra Vest-Agder til Nordland, åpnet i år. I årene fremover åpnes enda flere.

I år kunne vi markere at stavkirkeprogrammet var ferdig. I løpet av 14 år har vi satt i stand alle de 28 stavkirkene våre. Det har vært en glede å fullføre et så veldrevet program og samtidig se hvordan våre egne fagfolk har vært viktige pådrivere til at vi har fått så mange flinke håndverkere med stor kompetanse på gamle håndverksteknikker. I magasinet har vi et intervju med Riksantikvarens prosjektleder for stavkirkeprogrammet, Sjur Mehlum. Det er anbefalt lesning.

Sandbu i Vågå i Oppland. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

I sommer kunne vi også feire at industriarven i Telemark ble skrevet inn på UNESCOs verdensarvliste. Som verdensarv kan regionen fortelle om industrieventyret der vannet blir gjort om til elektrisk kraft og skaper grunnlag for industri og arbeidsplasser til folket. Nå bretter telemarkingene opp ermene, og satser på å skape ny næring og turisme med gammel industriarv.

Riksantikvaren kunne i 2015 presentere Fredningsstrategien. Strategien lister opp prioriterte områder for vårt fredningsarbeid framover. Et prioritert tema er «Etter-reformatorkiske, arkeologiske kulturminner». Det bygges og graves i rekordtempo i mange norske byer. En av disse byene er Oslo, med Bjørvika. På 1600-tallet lå deler av dagens Bjørvika under vann. Fartøy, rester av last og avfall fra skip eldre enn 100 år er fredet gjennom kulturminneloven. Slike maritime kulturminner får vi undersøke og dokumentere. Samtidig er rester av bygninger og anlegg på land som stammer fra etter reformasjonen (1537) ikke fredet. Dermed blir ikke dette materialet dokumentert i like stor grad. Det er synd. Senere generasjoner vil ha glede av en bedre dokumentasjon av disse tidsepokene. Riksantikvaren har nå fått laget en illustrasjon av Bjørvika, slik det kan ha sett ut her dagen før den store bybrannen i Oslo 17. august 1624. Illustrasjonen er delvis basert på ting vi vet, og delvis på det vi må kalle kvalifiserte antakelser. De arkeologiske undersøkelsene fortsetter, og illustrasjonen vil bli oppdatert. Jeg har hengt illustrasjonen opp på veggen og venter spent på neste versjon!

Jørn Holme
RIKSANTIKVAR

I 1941 ble Deutsches Theater etablert i Stortingsgaten 16 i Oslo, som et propagandatiltak der det ble vist både film og teater. Under krigen ble det laget et tilbygg til scenen, salen ble endret og det ble etablert en egen losje for Josef Terboven på balkongen. Bygningen er et av få bevarte anlegg som viser okkupasjonsmaktens propagandapolitikk og forlystelse under andre verdenskrig, og ble fredet i 2015.

Foto fra 2014: Per David Martinsen, Riksantikvaren

Andre verdenskrigs kulturminner

70 år etter frigjøringen er mange av de fysiske sporene fra krigen forsvunnet, eller i ferd med å forsvinne. I 2015 ble norske kommuner med på en skikkelig dugnad for å bevare disse viktige kulturminnene.

AV JØRN HOLME OG ANJA HEIE, RIKSANTIKVAREN

Felles for alle kulturminner er at manglende kunnskap øker faren for at de blir ødelagt og går tapt. Derfor oppfordret Klima- og miljødepartementet og Riksantikvaren alle norske kommuner til å registrere og legge inn data om kulturminner fra andre verdenskrig i den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden. Mange kommuner har deltatt. I tillegg har museer, historielag og frivillige bidratt i den åpne publikumløsningen

Kulturminnesøk. Totalt er data om rundt 800 nye krigsminner lagt inn i Askeladden og Kulturminnesøk i år.

Registrering, kunnskap og bruk

Kommunene kjenner sin lokale historie best, og vi ønsket derfor at de skulle velge ut kulturminner som de selv anså som viktige. Enkelte kommuner hadde allerede før 2015 lagt ned et omfattende arbeid med registrering og vern av krigens kulturminner, mens dette var nybrottsarbeid for andre. Det var ikke et mål å få en

komplett oversikt fra kommunene i løpet av satsingsåret, men å starte en prosess som kan føre til at flere krigsminner blir bevart og formidlet i årene som kommer.

Kulturminner fra andre verdenskrig kan være så mangt. Det kan være bygg eller anlegg som ble oppført under krigen eller eksisterende anlegg som fikk en særskilt funksjon under krigen, men det kan også være spor i landskapet som er knyttet til hendelser under krigen – både fra krigshandlinger og dagligliv. I løpet av året har mange kommuner gjort seg kjent med egen krigshistorie og registrert sine krigsminner. Dette gir kommunene et verktøy til pågående eller fremtidige kulturminneplaner. I tillegg kan dette mobilisere til bruk av kulturminnene.

Mange av kulturminnene fra andre ver-

Rudsetra i Lunner kommune i Oppland ble et viktig skjulested for motstandsbevegelsen i Harestulia under krigen. Her og i området rundt hytta var det stor aktivitet knyttet til blant annet radiosenderen «Beta» og mottak av flyslipp. Hytta er bevart slik den så ut under krigen og vil bli fredet i 2016. Randsfjordmuseene har fått 110 000 kroner i tilskudd til skilting og tilrettelegging av Rudsetra. Foto: Ellen Våland Mauritzen, Riksantikvaren

▲ Gårdsanlegget Bagnsbergatn i Valdres var åsted for dramatiske kamphandlinger mellom tyske og norske soldater i april 1940. Sivile som hadde søkt tilflukt på gården ble holdt som gisler og sperret inne i husene. Foto: John E. Blad (CC BY-SA), via Wikimedia Commons

► Fem prosjekter i Nordland har fått tilskudd til formidling av kulturminner knyttet til historien om de utenlandske krigsfangene. Bildet viser anleggsarbeid langs «Blodveien» under krigen. Foto: Blodveismuseet (CC BY-SA), via Wikimedia Commons

Kystfortene i Agder er her representert ved kommandobunkeren ved Marka kystfort på Lista. Foto: Anja Heie, Riksantikvaren

Oddane fort i Vestfold regnes som et av de best bevarte tyskbygde kystfort i Norge. Fortet ble fredet i 2015. Foto: May Britt Håbjørg, Riksantikvaren

denskrig forteller også om historier som har vært vanskelige for lokalsamfunnene etter at krigen var over. Selv om vi må ha en åpen holdning til å håndtere det som er vanskelig, må vi også ta hensyn til ofre, etterlatte og lokalsamfunn. Dette er en balansegang som vi har fått inntrykk av at kommunene har vært flinke til å håndtere gjennom satsingen på krigens kulturminner.

Tilskudd til mange spennende prosjekter

I løpet av 2015 lyste Riksantikvaren også ut midler til istandsetting, skjøtsel og skilting av kulturminner fra andre verdenskrig. Det ble også oppfordret til å søke om verdiskapingsmidler til prosjekter der krigsminner brukes som en kulturell, sosial eller økonomisk ressurs i kommunen.

Riksantikvaren fikk inn mange gode søknader, langt flere enn det var midler til å støtte. 35 ulike prosjekter fra hele landet har fått tilskudd slik at vi får sikret, dokumentert og formidlet mange aspekter ved krigshistorien – både fra den mer kjente historien og fra deler av historien som er mindre kjent. De siste årene har vi opplevd at nye opplysninger og fortellinger om andre verdenskrig utfyller de kjente fortellingene som har blitt formidlet si-

den 1945. I 2015 ønsket vi nettopp å legge spesielt vekt på kulturminner med tilknytning til de delene av okkupasjonshistorien som har vært underkommunisert eller som er lite dokumentert med fysiske spor.

Noen utvalgte prosjekter og historier

Kongen og regjeringens flukt gjennom Norge er blant de mer kjente historiene fra andre verdenskrig. Like etter det tyske angrepet på Norge den 9. april 1940, fant viktige hendelser sted på Elverum folkehøgskole. Den såkalte Elverumsfullmakten ble inngått, og her ga Kongen sitt historiske nei da han ble stilt overfor okkupasjonsmaktens krav. Riksantikvaren har gitt 450 000 kroner til tilbakeføring av «Kongerommet», der kong Haakon ga sitt nei 10. april 1940.

Flukten førte deretter Kongen, kronprinsen og regjeringen lengre nord i Norge, før de reiste ut av landet. Ferden nordover endte i ei tømmerhytte i Tran-gen i Balsfjord kommune. Tømmerhytta er det stedet i Norge der kong Haakon bodde lengst utenom slottet, og det ble avholdt to statsråd der, 8. og 18. mai 1940. I tilknytning til tømmerhytta ble det satt opp ei badstue som ble brukt av de kongelige. Troms fylkeskommune har

i år fått 300 000 kroner til istandsetting av badstua.

Mens Kongen, kronprinsen og regjeringen var på flukt, var det flere steder kamphandlinger mellom norske og tyske soldater. Ett av de stedene som var åsted for dramatiske trefninger i april 1940 er gårdsanlegget Bagnsbergatn i Valdres. Sivile som hadde søkt tilflukt på gården ble samtidig holdt som gisler og sperret inne i husene. Flere tyske og norske soldater omkom, i tillegg ble én av de sivile som hadde søkt tilflukt drept. Sør-Aurdal kommune og Valdresmusea har fått 120 000 kroner i tilskudd til restaurering og istandsetting av Bagnsbergatn.

Forsvaret av den norske kystlinjen var viktig for okkupasjonsmakten. Kjernen i dette forsvaret, også omtalt som «Festung Norwegen», var de tyske kystfortene. Mange av de fysiske sporene som står igjen etter disse fortene blir i dag brukt i undervisningssammenheng eller i forbindelse med turisme og friluftsliv. Som en del av årets satsing har Vest-Agder og Aust-Agder fylkeskommune fått 200 000 kroner i tilskudd til skilting og sikring av utvalgte kystfort i Agder.

Krigsfangene

Skjebnen til de mange utenlandske krigsfangene i Norge under andre verdenskrig

er en del av krigshistorien som til nå ikke har vært like godt kjent blant alle. Under andre verdenskrig var det over 100 000 utenlandske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Norge. Minst 17 000 av dem døde. Fangene ble satt til å bygge veier, flyplasser, jernbaner og militæranlegg. Noen av anleggene inngår i den infrastrukturen vi bruker i dag – uten at mange kjenner til den blodige forhistorien.

Riksantikvaren har i flere år understreket at de vanskelige og smertefulle historiene også er en del av vår kulturarv, og at kulturminner som er knyttet til slike fortellinger bør sikres. Flere av årets prosjekter som har mottatt støtte fra Riksantikvaren forteller om den skjebnen som ventet mange utenlandske krigsfanger i Norge. Et eksempel på dette er kommunene Hemnes og Vefsn i Nordland som har fått 80 000 kroner i støtte til dokumentasjon og formidling av veien over Korgfjellet på Helgeland. Denne veistrekningen er del av den så-

kalte «Blodveien», som krevde livet til mange krigsfanger og tvangsarbeidere da den ble bygget.

Vern gjennom bruk

Vern gjennom bruk er alltid best for kulturminner. Dette gjelder også krigens kulturminner. Jo flere folk som kommer i kontakt med kulturminnene, jo flere vil få nærkontakt med den historien kulturminnene kan fortelle. I dag kan vi si at krigen ikke bare angår dem som opplevde den, nye generasjoner har arvet og må forholde seg til fortellingene fra denne mørke perioden i vår historie.

Vi har i løpet av året sett flere spennende prosjekter for skilting og annen formidling av krigsminner. I tillegg har vi fått satt i stand, og dermed også sikret, viktige bygninger og anlegg fra andre verdenskrig. Hos Riksantikvaren er vi ydmyke og veldig glade for at så mange kommuner tok utfordringen vi sendte ut i begynnelsen av året. Mot slutten av 2015

står vi bedre rustet til å forvalte krigsminnene på en god måte og til å formidle de mange ulike historiene om andre verdenskrig til kommende generasjoner.

Fredninger

De fysiske sporene blir stadig viktigere i formidlingen til nye generasjoner; å besøke et krigsminne gir en helt annen forståelse av hva som skjedde på stedet enn å lese om det i historiebøkene.

I år ble fem krigsminner i ulike deler av landet fredet: Oddane fort i Vestfold, Vemork kraftstasjon i Telemark som er åsted for den kjente tungtvannsakksjonen på Rjukan, Stortingsgaten 16 i Oslo der «Deutsches Theater» ble etablert under krigen, lasarettet Klungset leir i Nordland og Dombås kino i Oppland som var en del av et større anlegg som ble bygget av tyskerne i 1942. I tillegg ferdigstilles ytterligere to fredningssaker relatert til krigens kulturminner i 2016.

Hammerfest før andre verdenskrig.

Foto: Mittet, Riksantikvaren

Brent jord

– bilder fra by og bygd i Finnmark før 1944

I forbindelse med Riksantikvarens satsing på krigens kulturminner ble det i 2015 lansert en nettutstilling med bilder fra Finnmark. Bildene er fra Riksantikvarens antikvariske arkiv, og viser steder og byer i Finnmark før tyskerne tilbaketrekking og nedbrenning i 1944. Deler av Nord-Troms led samme skjebne som Finnmark, men Riksantikvarens arkiv har dessverre ikke bilder fra disse områdene.

Utstillingen er publisert på nettstedet Digitalt Museum:
<http://digitaltmuseum.no/info/owners/RAA/folders>

◀ Rabbinder Tanya Segal utenfor Galicia Jewish Museum i Kazimierz. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

▲ Rabbinder Tanya Segal og undertegnede på vei inn i en av Kazimierz' gater, som var en viktig location under innspillingen av Steven Spielbergs film «Schindlers liste» fra 1993. Rabbinderen, som selv bor selv i gaten, skulle ønske at turistguider fortalte mer om den jødiske bydelens historie enn selve filminnspillingen. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Henter styrke fra kulturminnene

– Vi må fortelle historiene som virkelig betyr noe, sier Polens første kvinnelige rabbiner, Tanya Segal.

AV KAREN THOMMESEN, RIKSANTIKVAREN

Vi er i Krakow i Polen, nærmere bestemt i den gamle jødiske bydelen Kazimierz. Vi er heldige å få møte rabbiner Tanya Segal. Hun er opprinnelig russisk og kom til Krakow i 2009. Hun har siden vært opptatt av å lære så mye som mulig om den gamle bydelen og dens kulturarv.

Painful heritage

Begrepet «Painful heritage» (smertefull kulturarv) knyttes til kulturminner med en historie som er vanskelig eller smertefull å minnes. Det kan dreie seg om fysiske spor etter for eksempel krig, folkemord, undertrykkelse eller terror.

Nær Krakow ligger Auschwitz og Birkenau. Begge leirene er i dag blant de viktigste minnesmerkene over Holocaust. I 2014 hadde Auschwitz over 1,5 millioner besøkende. Flertallet av disse var ungdommer, blant dem mange norske ungdomsskoleelever.

Krakow er også en helt spesiell by fordi bygningene i den gamle jødiske bydelen Kazimierz ikke ble særlig skadet under andre verdenskrig. Et helt kulturmiljø minner om en stor jødisk befolkning

som gjennom flere århundrer levde her. Rabbinder Tanya Segal er en viktig pådriver i oppbyggingen av et stadig voksende jødisk samfunn i byen. Med dette som utgangspunkt ville vi spørre om hvordan hun forholder seg til kulturminnene i og rundt Krakow.

– Jeg synes det er viktig at så mange besøker Auschwitz. Det er bra at de gjør det, men det er enda bedre dersom de også besøker Kazimierz. Det er først da de får lære om den jødiske kulturen og hva vi mistet her i Polen, sier rabbiner Tanya Segal, og fortsetter:

– Vi må vise folk hva Kazimierz er og var, kulturen, skolene og synagogene. Århundrer med jødisk kultur finnes i disse bygningene.

Kazimierz' kulturminner

Når vi ber rabbiner Tanya Segal å si litt om «painful heritage» og kulturminner, tenker hun ikke umiddelbart på Auschwitz eller på symbolverdien til bygningene i Kazimierz. Hun er mer opptatt av de som i dag ikke tar vare på det hun mener er viktige jødiske kulturminner i bydelen.

– Noen av bygningene her i Kazimierz er så viktige for oss og vår historie. For meg betyr «painful heritage» også at noen av disse bygningene ikke brukes og tas vare på slik de burde, sier rabbiner Tanya Segal.

Kulturminnedetektiv

Rabbinderen tar oss med på tur gjennom

Kazimierz. Hun forteller om det som har vært, om et pulserende byliv og et stort og sterkt jødisk samfunn. I hver eneste gate har det vært en synagoge. Noen av de gamle synagogene er fremdeles i bruk, mens andre er blitt bygget om til andre formål.

Opprinnelig lå det et jødisk teater i Kazimierz. Teateret fra 1926 var et av få jødiske teatre i hele Europa. Det var Tanya Segal som fant tilbake til teateret, som nå ligger gjemt i en bakgård. En leilighetsbygning var blitt bygget oppå og rundt det gamle teateret.

Etter seks år i Krakow kjenner rabbiner Tanya Segal Kazimierz bedre enn de fleste. Hun må være en av de mest iherdige kulturminnedetektivene noensinne. Vi må bare spørre, hvordan kommer du deg inn overalt? Ringer du bare på?

– Ja. Stort sett er folk både snille og hjelpsomme. De fleste som bor her er også interessert i historien, og vanligvis lar de meg slippe inn, sier Segal.

Og når vi til slutt vender tilbake til begrepet «painful heritage», slår rabbineren fast:

– Minnene som det som har vært holder oss ikke tilbake. De styrker og støtter oss når vi forsøker å gjenoppbygge et jødisk samfunn her i Krakow.

Flere kystmeldehytter ble fredet da Klima- og miljødepartementet markerte avslutningen av arbeidet med sin egen landsverneplan. Her holder statsråd Tine Sundtoft og riksantikvar Jørn Holme vakt på Sotåsen kystmeldehytte i Randesund utenfor Kristiansand. Hytta har en lang historie som vakthytte mot svenske angrep i 1905 og var også i bruk 9. april 1940. Foto: Karen Thommesen, Riksantikvaren

Ikke hvileskjær

AV KLIMA- OG MILJØMINISTER TINE SUNDTOFT

2015 har ikke vært noe hvileskjær etter jubelåret 2014.

Industriarven Rjukan-Notodden ble i år innskrevet på den prestisjefylte verdensarvlisten. 29. mai var det en flott markering da Vemork kraftstasjon ble fredet. Jeg deltok også på den lokale markeringen av verdensarvstatusen som ble arrangert i slutten av august som en reise fra Hydroparken i Notodden, med Storegut på Tinnsjøen og avsluttet med folkefest på Mæl. Den lokale oppslutningen om nominasjonen fra de tre kommunene Tinn, Notodden og Vinje og Telemark fylkeskommune har vært avgjørende for å få frem denne store og omfattende nominasjonen. Entusiasmen jeg opplevde denne dagen gjør meg trygg på at industriarven skal tas vare på for fremtidige generasjoner.

Arbeidet med Statens kulturhistoriske eiendommer har pågått i flere år, men i år var det endelig Klima- og miljødepartementets eiendommers tur til å bli fredet. Solen stod høyt over Randesund fredag 14. august da vi vandret stien opp til den gamle vardeplassen på Skibmannsheia hvor departementets egen kystmeldehytte ligger. I flokk og følge med frivillige og de

mange bidragsyterne entret vi det formidable utkikkspunktet over skipsleia under en skyfri himmel. Randøysund historielag har ivarettatt bygget og kunne fortelle om alt fra leidangen i tidlig middelalder til oppdagelsen av de første fiendtlige styrkene 9. april. Den lille hytta er et sjeldent godt eksempel på hvordan kulturminner både kan formidle historie og bidra til rekkreasjon og friluftsliv.

EØS-pengene er viktige bidrag til langsiktig bærekraftig utvikling, hovedsakelig i Øst-Europa. Over en fem års periode har rundt 1,5 milliarder kroner av EØS-pengene gått til kulturminneprosjekter. I forbindelse med et besøk i Latvia i vår fikk jeg selv se hvordan Norge på denne måten er med på å sikre vår felles europeiske kulturarv og bidra til sysselsetting og grønn vekst. Norge får også mye igjen for dette. Samarbeidsprosjekter åpner blant annet opp nye og spennende arenaer for undervisning, praksis og erfaringsutveksling både for norske og europeiske håndverkere.

Det har ikke bare vært små kulturminner langs min vandring gjennom kulturminnefeltet i år. Vi har også markert avslutningen av stavkirkeprogrammet. Istandsetting og sikring av arvesølvet har pågått siden 2001. Det var med glede og

ydmykhet jeg møtte opp i Ringebu stavkirke 12. november. Det er ikke ofte jeg får anledning til å tale i en kirke og referere til helvetes pinsler og himmelrikets herligheter. Det gleder en sørlending, men enda mer gleder det at vi har orden og kontroll på våre aller viktigste kulturminner.

Samtidig må vi se fremover og ta på alvor de utfordringene kulturminner i byer og tettsteder står overfor når befolkningsvekst og klimaendringer forutsetter økt tetthet og utbygging på de stedene vi allerede har bebyggelse. Jeg er derfor spent og svært interessert i Riksantikvarens svar på oppdraget med å lage en bymiljøstrategi. Hvordan skal vi klare å ta vare på vår identitet samtidig som vi legger til rette for endring.

På tampen av året kan vi også glede fartøyvernet med en tiltakspakke på 40 millioner og økte bevilgninger til fartøyvernsentrene. Dette er viktige bidrag til å holde vår historiske flåte flytende og tilgjengelig for allmennheten.

Jeg vil få lov til å sende en særlig hilsen til alle eiere av fredete og verneverdige bygninger, sammen med alle de frivillige gjør dere en innsats vi ikke kan være foruten. Jeg håper dere alle fortsatt finner inspirasjon og glede i ta vare på vår felles historie. Takk!

Minoritetenes kulturarv

Nasjonale minoriteters kulturminner er sterkt underrepresentert på listen over det som er fredet. I perioden 2016–2020 vil Riksantikvaren bevare flere av minoritetenes kulturminner for ettertiden.

AV BERIT RØNSEN OG CATHRINE SKREDDERSTUEN
ROLLAND, RIKSANTIKVAREN

I Norge er det fem nasjonale minoriteter: kvener/norskfinner, jøder, skogfinner, romani (tater) og rom (sigøynere). Svært få av minoritetenes kulturminner er fredet. Ett kulturminne knyttet til skogfinsk kultur, og seks anlegg knyttet til kvensk/norskfinske kultur er fredet. Minoritetenes kulturminner bør bli bedre representert blant landets fredete kulturminner. I Riksantikvarens fredningsstrategi for kulturminneforvaltningen, som ble vedtatt i 2015, er nasjonale minoriteters kulturminner et av ti prioriterte tema.

Det er viktig at minoritetene selv definerer hvilke kulturminner som er av betydning for dem og som representerer deres historie og kultur. I forbindelse med fredningsstrategiarbeidet de siste årene har Riksantikvaren gjennomført dialogmøter med flere av de nasjonale minoritetene. Til-

bakemeldingene vi har fått gjennom disse møtene er at den enkelte minoritetsgruppe setter pris på at deres historie og kultur nå løftes fram, og de vil også gjerne bidra inn i arbeidet for at deres kultur synliggjøres og tas vare på for fremtiden.

Kvener/norskfinner

Det kvenske/norskfinske folket har levd på Nordkalotten lenge. Begynnelsen på de kvenske/norskfinske bosettingene i Norge er ukjent, men fra 1500-tallet er kvener/norskfinner registrert i skriftlige kilder. I første halvdel av 1700-tallet økte den kvenske/norskfinske befolkningen i dagens Finnmark og Troms. Kvenske/norskfinske næringer var sesongpreget og varierte mellom kyst og innland. De drev fiske, jakt og jordbruk.

Kvenene/norskfinnene har preget den nordnorske kulturen på flere måter, blant annet gjennom særegen byggeskikk. Kvenene/norskfinnene i nord hadde, i likhet med

skogfinnene lenger sør, den skorsteinsløse røykovnen. Badstubading var, og er fortsatt, viktig. Vi har i dag 6 fredete kvenske anlegg med til sammen 59 enkeltminner.

Kvenske/norskfinske kulturminner kan være bygninger/anlegg, gravplasser/gravminner, nedlagte bosteder/gårder, spor etter forskjellige typer næring/aktiviteter som tjæremiler, og kulturlandskap.

Skogfinner

Skogfinnene vandret fra Finland og bosatte seg i området mellom Hedmark, Värmland og Dalarna (Finnskogen) på 1600-tallet. Skogfinnene drev svedjebruk i granskog. Skog ble brent og i askelaget ble det sådd rug. Denne måten å dyrke på ga veldig store avlinger. Det ble som oftest tatt bare én avling på hver svedje. Derfor tok svedjebrukere stadig nye skogarealer i bruk. Som bolighus hadde skogfinnene røykstuer som ble varmet opp med store røykovner. Vi har ett fredet skogfinsk kulturminne, en røykovnsbadstue på Nedre Øieren i Kongsvinger kommune.

Romanifolk/tatere

Romanifolket har trolig forfedre som vandret fra Asia til Øst-Europa en gang etter

Bietilægården ligger i Indrebyen i Vadsø, tidligere kalt Indre kvenby. Gården ble bygd av kvenske innvandrere og består av bolighus, tre fjøs, kaianlegg med nothjell og slipp for båtopptrekk. Bietilægården er et viktig kulturminne som viser kvenske tradisjoner fra kystkultur og jordbruk. Den ble fredet i 1990.
Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

det første tusenårsskiftet. På 1500-tallet kom de første til Norge. Den reisende livsformen har vært, og er fortsatt, viktig for både økonomi og identitet. De første tukthusene som ble opprettet på 1700-tallet var innrettet på romanifolket og omstreifere. Institusjoner som barnehjem opprettet for taterbarn omkring århundreskiftet, og arbeidskolonier som Svanviken bruk i Eide kommune er vanskelige, men viktige kulturminner knyttet til minoriteten. Det finnes få faste kulturminner siden de er et reisende folk, men

det finnes noen bygninger, blant annet Tater-Millas hus i Våler i Solør. Møteplasser for handelsvirksomhet, sosialt samvær og overnatting kan også være viktige kulturminner.

Rom (sigøynere)

Rom, tidligere omtalt som sigøynere, har sitt opphav i Asia (trolig India). De innvandret til Øst-Europa, men emigrerte videre derfra på 1800-tallet. Noen kom da til Norge. De fleste norske rom var omreisende. Det finnes få faste kultur-

minner knyttet til rom. Faste møteplasser kan være interessante kulturminner, slik som for romani.

Jøder

I Norge ble det på 1890-tallet stiftet jødiske menigheter i Oslo og Trondheim. Norske jøder vil nok peke på synagogene som sine viktigste kulturminner. I dag finnes det én synagoge i Trondheim og én i Oslo. Den eldste synagogen i Oslo, i Calmeyers gate, er i dag museum. Andre aktuelle kulturminner kan være boliger,

handelsgårder og spor etter forfølgelsene under andre verdenskrig.

Arbeidet fremover

Riksantikvaren vil jobbe med å kartlegge alle de fem nasjonale minoritetenes kulturminner frem mot 2020, med tanke på å gjøre et utvalg som kan fredes. Vi vil gå i tett dialog med representanter for den enkelte minoritetsgruppe, i samarbeid med regionalforvaltningen og aktuelle kunnskapsinstitusjoner.

I 2016 starter vi opp med kartlegging av skogfinske kulturminner. Målet er at vi, i samarbeid med skogfinnerne, kan komme frem til et utvalg kulturminner som på en god måte representerer skogfinsk historie og kultur i Norge, og som vil være egnet for fredning.

Orala, eller Åranstorpet, som det heter på norsk, er et skogfinsk torp. På gården står til sammen 14 bygninger som eies av Norsk Skogfinsk Museum (www.skogfinsk-museum.no). Stedet drives i samarbeid med Austmarka Historielag og om sommeren er det mange arrangementer her og muligheter for å telte i det vakre kulturlandskapet. Åranstorpet ligger også langs «Finnskogrunden», en av de historiske vandrutene lansert av Den Norske Turistforening i samarbeid med Riksantikvaren. Foto: Louise Brunborg-Næss

Strategi for fredninger

Riksantikvaren presenterte en ny fredningsstrategi for kulturminneforvaltningen i 2015. En kartlegging av hva som allerede er fredet viser at vi mangler kulturminner fra flere sentrale deler av vår historie.

Riksantikvaren har utarbeidet en strategi for fremtidige fredninger. Vi har fått i oppdrag av Klima- og miljødepartementet å utarbeide strategien, som et resultat av stortingsmeldingene nr. 16 (2004–2005), *Leve med kulturminner* og nr. 35, *Framtid med fotfeste* (2012–2013). Alle landets fylkeskommuner har bidratt i arbeidet. I fredningsstrategien har vi valgt ut ti prioriterte temaer, og vi vil frede noen viktige kulturminner innen hvert av disse. Våre fredete kulturminner skal representere landets historie og samfunnsutvikling og vise både geografisk, sosial, etnisk, næringsmessig og tidsmessig bredde.

Du finner hele fredningsstrategien på Riksantikvarens nettsider, www.ra.no

De ti prioriterte temaene:

- 1. Forsvars- og krigshistorie**
 - Forsvarslinjen mot Sverige (ca. 1640–1905)
 - 2. verdenskrig; okkupasjonsmakt og motstandskamp (1940–1945)
 - Kald krig (ca. 1945–1990)
- 2. Nasjonale minoriteter**
 - Nasjonale minoriteter (kvener/ norskfinner, jøder, skogfinner, rom og romani)
- 3. Kulturminner i utmark**
 - Fangsthytter/jaktbuer
 - Skogbruk
 - Setring
 - Innlandsfiske
- 4. Handel**
 - Salgsnæringen (handelsrelaterte utsalg, 1900-tallet)
 - Kystfiske og foredling
 - Sjøfart
- 5. Fellesskap og demokrati**
 - Grunnskole
 - Bedehus/forsamlingshus
 - Rådhus/kommunalt administrative bygg
 - Historiske steder/utvikling av demokratiet
- 6. Rekreasjon, fritid og folkehelse**
 - Hotell/overnatting/restaurant
 - Hytter
 - Idrett
 - Grøntanlegg
- 7. Ferdsel**
 - Eldre ferdselsruter
 - Viktige ferdselspunkter langs kystleden
- 8. Industri**
 - Småindustri/ håndverksbedrifter/ verksteder
 - Mellomstor industri
- 9. Bosetting etter industrialiseringen**
 - Bygårdsutbygging i de store byene (ca. 1870–1920)
 - Boforner i by og tettsted (1900–1945)
 - Banebrytende etterkrigsarkitektur
 - Arbeiderklassens boforner
- 10. Etter-reformatriske, arkeologiske kulturminner**
 - Kulturlag i by og tettsteder
 - Gårdshauger
 - Viktige etterreformatriske kirkegårder og graver/gravminner

Fredet svømmehall

Nå rehabiliteres svømmehallen ved Norges idrettshøgskole. Toppidrettsutøverne skal fortsatt få bade i det ypperste av 60-tallets arkitektur.

AV AASE HAUG ESKEVIK, RIKSANTIKVAREN

Gjennom arbeidet med landsverneplaner har alle statlige sektorer gått gjennom sin eiendomsportefølje, med tanke på vern av historisk viktige bygg og anlegg. Kunnskapsdepartementet vurderte svømmehallen ved Norges idrettshøgskole (NIH) som så viktig at svømmehallens eksteriør og deler av interiøret ble fredet sommeren 2014. NIH er den første formålsbygde og eneste høyere utdanningsinstitusjonen for idrettsfag i landet, og svømmehallen er en viktig del av institusjonen.

Fremragende arkitektur

Anlegget ble tegnet av arkitektene Tran og Torgersen og sto ferdig i 1969. Svømmehallen er påkostet og representerer tidstypisk 60-talls arkitektur med pulttak, hellende vindusflater og bruk av materialer som betong og tegl. Panelkledde gavlvegger og store vindusflater preger hallen og tribunens vegghegte plaststoler er karakteristiske for sin tid. Generelt kan man si at svømmehallen er bygget med høy kvalitet på både materialer og håndverk.

Tross høy kvalitet har en svømmehall begrenset levetid. På samme tid som svømmehallen ble fredet var det klart at den hadde behov for omfattende rehabilitering. Det var dårlige lysforhold og for glatte fliser som også hadde begynt å løsne fra underlaget. Bassengkassen var i teknisk dårlig stand. Bassengets vannivå lå lavere enn gulvnivået, noe som førte til problemer med luftkvaliteten like over vannoverflaten. For at Idrettshøgskolens basseng skulle bli teknisk tilfredsstillende for toppidrettsutøvere, godkjente Riksantikvaren at hele bassengkassen kunne byttes ut.

Ut av produksjon

Sommeren 2015 ble den opprinnelige bassengkassen fjernet og et stort krater stod igjen, samt en rekke bygningstekniske og antikvariske utfordringer. Når modernistisk arkitektur rehabiliteres møter vi ofte den tids banebrytende, men lite utprøvde materialer og metoder, som vi i dag har forkastet eller videreutviklet. Nye krav til inn klima, lysforhold, universell utforming og energieffektivisering fører til store utskiftninger av opprinnelige bygningselementer. Utskiftningene fører igjen til nye utfordringer. Enkelte materialer som asbest, pcb, og regnskogmaterialer er i dag ulovlige, og mange av de industrielle produktene og bygningsdelene har gått ut av produksjon.

Spørsmålet blir da hvordan man kan

gjennomføre teknisk oppgradering uten at viktige kulturminneverdier går tapt. Vi kan ikke videreføre bruken av uegnede materialer og dårlige tekniske løsninger. Samtidig ønsker vi å bevare bygningens arkitektoniske særpreg. Dermed må vi forsøke å bevare arkitektenes kunstneriske intensjon og de kvalitetene som materialvalg og detaljutforming står for. Vi fjerner minst mulig av opprinnelige bygningsdeler; det skal heller legges til elementer fremfor å bytte ut, og må noe byttes ut skal det gjøres med beste mulige kopi. Dette har ført til at svømmehallens panel i endegavl er demontert, merket og skal monteres på samme sted når ombyggingen er ferdig. Vaktbua er dokumentert slik at den kan monteres og fremstå som identisk etter ombyggingen. Der er til og med vaktstolene tatt vare på og skal settes tilbake igjen. Gulvet og bassengkassa flislegges med kopier av de opprinnelige flisene, men en viktig endring er at det nå legges et kontrasterende bånd langs bassengkanten til orientering for synshemmede.

Når arbeidene er ferdige, vil svømmehallen være et moderne anlegg som har bevart både patina og 60-tallsarkitekturs kvaliteter. På den måten fremstår etterkrigstidens modernistiske arkitektur i ny drakt og prakt, til glede for en ny generasjon idrettsutøvere. PS! For maksimal opplevelse av rommet anbefales ryggsvømming!

Ein konsentrert prosjektleiar for stavkyrkje-programmet, Sjur Mehlum, i samtale med handverkar Ulf Ryen frå Stokk & Stein oppe i stillaset rundt Ringebu stavkyrkje.
Foto: Leif Anker, Riksantikvaren

Redningsaksjonen for stavkyrkjene

Rett etter tusenårsskiftet var stavkyrkjene i ei kritisk forfatning. Det var store setningssskadar i fundamenta, det var råte i sviller og stavar. Tilstandsvurderingane viste at rundt 20 av dei 28 stavkyrkjene hadde alvorlege skadar på hovudkonstruksjonen. Det var klart at noko måtte gjerast.

AV TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

Stortinget bestemte at Riksantikvaren skulle starte opp eit bevaringsprogram for stavkyrkjene. Forarbeida starta i 2001, og i 2002 opna statsråd Børge Brende stavkyrkje-programmet offisielt, ved Nore stavkyrkje i Numedal.

14 år etter er programmet ferdig, og det vart markert i Ringebu stavkyrkje i oktober med klima- og miljøminister Tine Sundtoft til stades. Alle stavkyrkjene er no sette i stand. 130 millionar kroner har det kosta, og det er gjort arbeid på alle dei 28 stavkyrkjene i landet. Det inkluderer arbeid med kyrkjekunsten, kyrkjegardsmurar, forstøtingsmurar og støtpular (frittstående klokketårn).

– Dette er det største samla løftet som

nokon gong er gjort for stavkyrkjene, seier Sjur Mehlum, prosjektleiar for Riksantikvarens stavkyrkje-program i åra 2007-2015.

Han seier at garantien om jamn tilførsel av pengar til istandsettinga har vore heilt avgjerande for prosjektet.

– Vi har visst at det har vore pengar, og har kunna planlegge arbeida fleire år fram i tid. Dette var ein stor fordel, seier Sjur Mehlum.

Erfarne handverkarar

Eit overordna prinsipp har vore at det skulle brukast tradisjonelle materialar og teknikkar. Og arbeidet med stavkyrkjer er eit spesielt handverk. Berre ein sånn ting som å setje opp eit stillas er meir krevjande enn vanleg: Stillaset kunne ikkje forankrast i kyrkjene.

Heile arbeidet krev ei svært varsam tilnærming slik at unødige skadar ikkje oppstår, og ein skal ta vare på mest mogleg av dei originale bygningsdelane. Til dette trengst det dyktige handverkarar. Tidspunktet for stavkyrkje-programmet var i så måte gunstig. Riksantikvaren hadde nettopp fullført mellomalderprosjektet, der målet var å setje i stand alle mellomalderbygningane i landet. Gjennom arbeidet med tømmerhus frå mellomalderen fekk mange handverkarar utvikla spesialkompetanse, og sto klare til å ta seg av stavkyrkjer. Det har vore rundt 50 handverkarar i sving med stavkyrkjene.

– Vi har prøvd i størst mogleg grad å bruke regionale handverkarlag. Til dømes er mange av kyrkjene i Sogn restaurerte av dei same handverkarane. Stavkyrkje-programmet har i stor grad brukt erfarne handverkarar med finslipt teknikk. Det er lite rom for å gjere feil, seier Mehlum.

Arbeid heile året

Arbeida har vore svært varierte. På Urnes vart heile kyrkja retta opp og nye grunn-

Årringanalyser viser at grunnstokkane til Ringeby stavkyrkje vart hogde vinteren 1192-93. Kyrkja har vore i bruk frå ho vart bygd på byrjinga av 1200-talet og fram til i dag. Kyrkja har fått nye spon på fleire takflater og på spir. Vindauge er blitt reparerte og kyrkjegardsmurar er blitt utbetra. Det er òg gjort store konserveringsarbeid på kyrkjekunsten. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

murar vart etablerte. I Undredal vart kyrkja løfta 30 cm og fekk nye grunnmurar. I Rødven vart tårnet løfta av og råteskadar reparerte.

Dei store stillasa som la til rette for at publikum kunne besøke byggeplassen var noko nytt. Med overbygde stillas kunne ein også jobbe på vinteren, ein viktig faktor for å halde progresjonen oppe. Sjur Mehlum fortel at sjølvstendige handverkarar òg har vore viktig for framdrifta. Dei overordna retningslinene er bestemt hos Riksantikvaren, men handverkarane kunne ta avgjerder på byggeplassen.

– Stavkyrkjeprogrammet var i all hovudsak eit reint istandsettingsprosjekt, med to unntak. Eidsborg var heilt spesiell. Der vart det lagt ein ny takkonstruksjon over den gamle, for å redde den mellomalderske takkonstruksjonen som ikkje var sterk nok. Og på Haltdalen valde ein å legge eit sulagt tretak, det vil seie at borda ligg horisontalt med delvis overlapp, på kyrkjeskipet i staden for spon. Det var ein tilbakeføring til ein tidlegare periode, seier han.

Stavkyrkjer

- Namnet stavkyrkje refererer til konstruksjonen med berande stavar som står på sviller.
- Stavkyrkjene er Noregs viktigste bidrag til europeisk byggekunst.
- I mellomalderen var det over 1000 stavkyrkjer i Noreg.
- Impulsar frå andre land, saman med tusenårige trebygningstradisjonar i Noreg, utvikla seg til ein byggeskikk i tre som står i ei særstilling nasjonalt og internasjonalt.
- I dag står 28 stavkyrkjer tilbake.
- Dei fleste norske stavkyrkjene er eigd av kyrkjelyder, og fleire av dei er i bruk som ordinære kyrkjelydskyrkjer. Fortidsminneforeininga eig åtte stavkyrkjer, og tre stavkyrkjer er eigd av museum.
- Urnes stavkyrkje frå om lag 1130 står på Unescos verdsarvliste.
- Det var stavkyrkjer i fleire land i Nord-Europa, men det er berre i Noreg at dei har overlevd, med unntak av svenske Hedared stavkyrkje. I Polen ligg ei stavkyrkje som opphavleg er frå Vang i Valdres. Det finst òg fleire stavkyrkjekopiar, mellom anna i USA.

Stavkyrkjeprogrammet

Riksantikvarens stavkyrkjeprogram har gått føre seg i åra 2001–2015. Målet med stavkyrkjeprogrammet var å setje i stand stavkyrkjene slik at dei kan bevarast for ettertida, å konservere dekoren og kyrkjekunsten, og å supplere dokumentasjonen av stavkyrkjene som grunnlag for forskning.

Dei 28 norske stavkyrkjene

Borgund, Lærdal i Sogn og Fjordane
Eidsborg, Tokke i Telemark
Flesberg, Flesberg i Buskerud.
Garmo, Maihaugen på Lillehammer.
Gol, Norsk folkemuseum i Oslo.
Grip, Kristiansund i Møre og Romsdal.
Haltdalen, Trondheim i Sør-Trøndelag.
Hedalen, Sør-Aurdal i Oppland.
Heddal, Notodden i Telemark.
Hegge, Øystre Slidre i Oppland.
Hopperstad, Vik i Sogn og Fjordane.
Høre, Vang i Oppland.
Høyjord, Andebu i Vestfold.
Kaupanger, Sogndal i Sogn og Fjordane.
Kvernes, Averøy i Møre og Romsdal.
Lom, Lom i Oppland.
Lomen, Vestre Slidre i Oppland.
Nore, Nore og Uvdal i Buskerud.
Reinli, Sør-Aurdal i Oppland.
Ringeby, Ringeby i Oppland.
Rollag, Rollag i Buskerud.
Rødven, Rauma i Møre og Romsdal.
Røldal, Odda i Hordaland.
Torpo, Ål i Buskerud.
Undredal, Aurland i Sogn og Fjordane.
Urnes, Luster i Sogn og Fjordane.
Uvdal, Nore og Uvdal i Buskerud.
Øye, Vang i Oppland.

Lom stavkyrkje er ei av de største stavkyrkjene i Noreg. Kyrkjegardsportalen er restaurert, og det er gjort omlegging av spon på sjølve kyrkjegardsmuren. Takspen er skifta ut og kyrkjekunsten er konservert.

Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

På Hedalen stavkyrkje i Oppland er det gjort store arbeid med skifertekkinga og grunnmurane er reparerte. Den berømte madonnaen er flytta tilbake i kyrkja, og krusifiks og alterskap er konservert.

Foto: Iver Schonhowd, Riksantikvaren

Framover

No er alle kyrkjene oppe på eit akseptabelt vedlikehaldsnivå. Arbeida som er gjort, vil halde lenge, meiner Mehlum, og no er det viktig å få på plass eit godt og vedlikehaldssystem saman med eigarane.

– Ein snakkar gjerne om dei 28 stavkyrkjene som om dei er like. Men dei er så forskjellige. Alle har ein stavkonstruksjon og alle er frå mellomalderen, men så er dei ulike. Kvar kyrkje har sine styrker og svakheiter. Ein må passe på forskjellige ting på kvar kyrkje. Det er til dømes ikkje alle kyrkjene som skal tjarast. Nokre er kvitmalte, nokre er raudmalte.

Riksantikvaren planlegg ei bok om stavkyrkjeprogrammet hausten 2016. Her vil det være eit fyldig kapittel om åringsundersøkingar (dendrokronologi), metodar og dateringer.

Dei utvendige skordene (skråstøtter) er karakteristiske for Kvernes stavkyrkje i Averøy. Skordene er reparerte og råteskadd panel er skifta ut.

Foto: Jiri Havran, Riksantikvaren

Grip stavkyrkje ligg i eit nedlagt fiskevær på ei øy nordvest for Kristiansund. Her er alterskapet frå mellomalderen konservert. Det er òg lagt ny skifer på taket på kyrkja, og kyrkjespiret er tekt om.
Foto: Birger Lindstad og Jiri Havran, Riksantikvaren

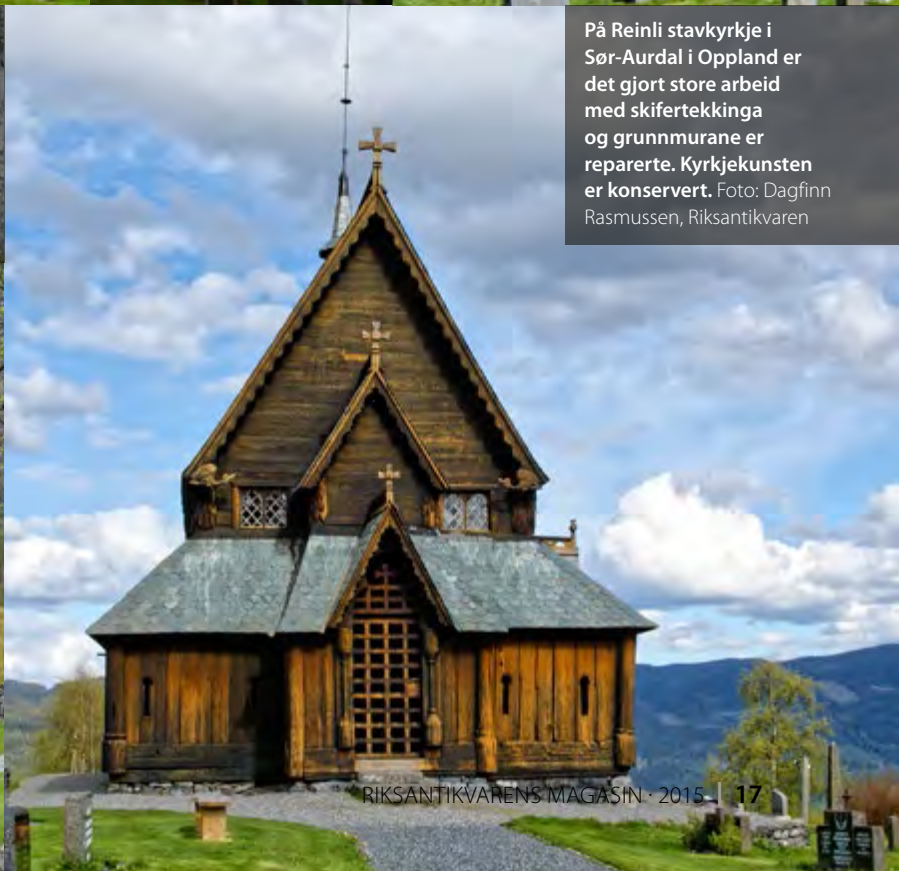
Hopperstad stavkyrkje ligg i Vik i Sogn og Fjordane. Det er gjort store utbetningsarbeid på taket med omlegging av spon, og kyrkjekunsten er konservert. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

Torpo stavkyrkje i Ål i Buskerud er i god stand, baldakinen er blitt konservert. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

Borgund stavkyrkje i Lærdal vart bygd mellom 1150 og 1200, og er ei av våre best bevarte stavkyrkjer. Over 8000 takspion vart skifta ut på Borgund. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

På Reinli stavkyrkje i Sør-Aurdal i Oppland er det gjort store arbeid med skifertekkinga og grunnmurane er reparerte. Kyrkjekunsten er konservert. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

Undredal stavkyrkje i Aurland er den minste av stavkyrkjene våre med berre 40 sitjeplassar, og det er faste gudstenester der. I stavkyrkje-programmet vart kyrkja løfta 30 cm og fekk nye grunnmurar.
Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

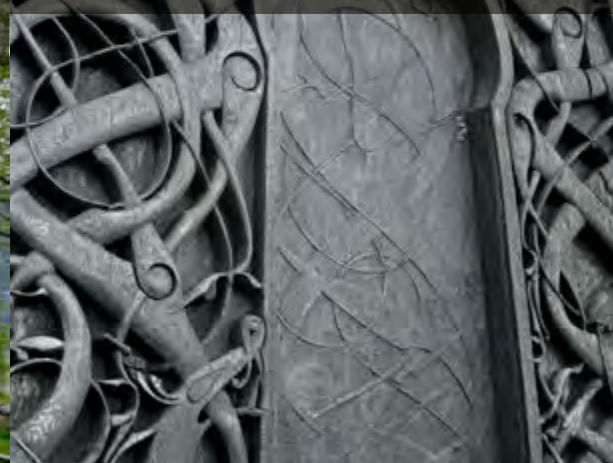

Kaupanger stavkyrkje i Sogndal er i dag den lengste stavkyrkja i Noreg. Kyrkja er i god stand, og kyrkje-kunsten har fått omfattande konservering.
Foto: Dagfinn Rasmussen og Jiri Havran, Riksantikvaren

Urnes stavkyrkje står i ei særstilling som ei av dei best bevarte og rikast utsmykka av stavkyrkjene. Kyrkja blei i 1979 innskrevet på UNESCO si verdsarvliste. I stavkyrkje-programmet vart kyrkja retta opp og nye grunnmurar vart etablerte. Det er gjort store konserveringsarbeid på kyrkjekunsten. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren

Nordportalen har ei opning forma som eit nøkkelhol og vangane på kvar side har buktande dyreornamentikk i urnesstil, som er den yngste av vikingtidens stilartar. Desse dekorative bygningsdelane er gjenbruk frå ei eldre kyrkje.
Foto: Ragnar Utne, Riksantikvaren

Fotogene årringer

Stavkirkeprogrammet har ikke bare handlet om istandsetting av kirkene. Det også gitt oss anledning til å innhente ny kunnskap om byggemåter og materialbruk.

AV KAREN THOMMESEN, RIKSANTIKVAREN

Hogståret for trevirket i stavkirkene gir ikke noen eksakt fasit på når kirkene ble bygget, men er likevel et viktig supplement i diskusjoner om når byggene ble reist. I tillegg kan studier av trevirke gi oss informasjon om kvaliteten på materialene som ble brukt, og om trevirke fra ett og samme sted ble fraktet bort og brukt i ulike byggverk.

Bredden på trærnes årringer viser blant annet variasjonen i sommertemperatur fra år til år. Varme og gode somre gir brede årringer, mens kalde somre gir smale årringer. Ved datering sammenliknes årringsmønsteret med kunnskap om den historiske variasjonen i årringer, i samme område og for samme trevirke. Tidligere var slik datering av trevirke, såkalt den-

drokronologi, ensbetydende med at man måtte bore i treet. I stavkirkene hadde man tillatt boreprøver i staver, grunnstokker og sviller. Man tok ikke prøver av andre deler av stavkirkene, som veggplanker. På slutten av 1990-tallet besluttet man å måle årringbredder direkte på plankene, ved hjelp av målelupe med måleskala. Eller, for å si det enklere, man så på trevirket med en kraftig lupe og telte årringer. Dette var et fremskritt fordi man ikke ødela trevirket man studerte, men metoden var både tungvint og vanskelig.

En lys idé!

Stavkirkeprogrammet har hatt stor nytte av å samarbeide med eksperter fra både inn og utland. Thomas Seip Bartholin er tilknyttet Nasjonalmuseet i København og det dendrokronologiske laboratoriet ved Universitetet i Hamburg. Bartholin har også tatt turen til Norge og bistått med datering av trevirke i flere stavkirker. Det var også under et slikt besøk, på Urnes i 2002, at Bartholin kom opp med ideen som mange i etterkant har fått og vil få nytte av.

– Ideen oppsto spontant. Jeg sto og så på vektanker og så hvor fint de var

Journalisten fra Sogn avis fulgte spent med da Thomas Seip Bartholin var på besøk i Hopperstad stavkirke i september 2011. Bartholin var i kirken sammen med Terje Thun, Helen Svarva og Jan Michael Stornes fra Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) for å utføre dendromålinger for stavkirkeprogrammet.

Foto: Leif Anker, Riksantikvaren

høvlet. Jeg tenkte, her kan vi jo fotografere overflaten og så måle dette når vi kommer tilbake på labben, forteller Bartholin.

Som sagt, så gjort. Bartholin festet malertape på trevirket og merket av årringene med penn. På den måten ble det enda lettere å analysere bildene i etterkant. Metoden er selvsagt avhengig av at det mulig å lese av årringene på overflaten av trevirke. Men uansett er denne nye metoden et stort framskritt, særlig fordi den både er effektiv samtidig som den ikke skader treet.

Hvor gammelt?

Som oftest er det likevel ikke mulig å fastslå nøyaktig når treet ble felt. Den yngste årringen vil alltid være den som ligger like under barken, og denne delen av trevirket er som oftest fjernet. På Urnes er datering av trevirke ekstra spennende. Deler av stavkirken er bygget med materialer fra en tidligere kirke, og spørsmålet blir da å skille mellom «gammelt» og ikke «fullt så gammelt» trevirke.

– Når det mangler barkkanter kan man ikke konkludere med når et tre har blitt felt. I Urnes tror vi at vi er svært tett på barken på det eldste treverket når vi får en yngste datering av alt treverk herfra til 1070, forteller Bartholin.

Fradet som troliger kirkens andre byggetrinn, fant Bartholin en skjult skatt i koret. – Jeg var så heldig at vi fant rester av bark på trevirke i koret. Her kan vi fastslå at det yngste daterte treet ble hogget i 1132, konkluderer Bartholin.

Kilde: «Ny kunnskap om stavkirker ved måling av årringbredder på fotokopier», av Jan Michael Stornes, Terje Thun og Thomas Seip Bartholin. Artikkel i Fortidsminneforeningens årbok 2013.

Kulturminneprisen til Sprossa

Else Rønnevig fra Lillesand har kjempet for bygningsbevaring i Norge i 40 år. Hun har satt i stand ti gamle hus og skrevet ti bøker. I høst fikk hun Riksantikvarens kulturminnepris.

AV TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

– Prisen betyr masse for meg. Jeg ser på den som en takk for all den tid jeg har brukt, en faglig anerkjennelse av arbeidet

Riksantikvarens kulturminnepris

Riksantikvarens kulturminnepris tildeles personer, organisasjoner eller miljøer som har gjort en særlig innsats for:

- bevaring og/eller restaurering av kulturminner
- formidling av kulturminner, nasjonalt eller regionalt
- bruk/gjenbruk og vedlikehold av kulturminner

Prisen deles ut for fjerde gang, og består av et kunstverk, diplom og 25.000 kroner.

Tidligere vinnere:

Hjerleid skole og håndverkssenter, Dovre (2014)
Johannes Rørtveit, Lofoten og Vesterålen (2013)
Geirr Vetti, Luster (2012)

mitt, og en invitt til å fortsette, sier Else Rønnevig.

Hun fikk tilnavnet «Sprossa» da hun engasjerte seg mot utskifting av opprinnelige vinduer i eldre hus i Lillesand. Hun har brukt tilnavnet med stolthet som et symbol for sin virksomhet i alle år.

– Else «Sprossa» Rønnevig er en av de mest kunnskapsrike, kraftfulle og inspirerende kulturminnepersonligheter jeg noensinne har truffet. Vi er veldig stolte av å kunne tildele henne vår pris i år, sa riksantikvar Jørn Holme da han overrakte prisen i Hamar kulturhus på Riksantikvarens høstmøte onsdag 18. november.

Else Rønnevig har gjennomført flere større restaureringsprosjekter.

– Alle husene jeg har satt i stand har funnet meg, det er ikke jeg som har lett etter dem, forteller hun.

– Villa Snøringsmoen var det første. Jeg kjørte forbi, og så at det var masse folk utenfor. Skal det selges? Tenkte jeg,

Det endte med at jeg kjøpte huset. Jeg var nyskilt, og skulle finne min vei videre. Det var starten på mitt korstog for å redde gamle hus, vinduer og bakerovner.

Siden den gang har hun satt i stand ti hus og skrevet ti bøker. Bestselgeren er boka om gamle bakerovnstradisjoner. Våren 2015 tilbakela «Sprossa» nesten 1000 mil da hun kjørte Norge rundt og holdt 45 foredrag om bygningsvern.

– Jeg ønsker å inspirere flest mulig. Min misjon er å ta vare på andres arkitektur. Jeg vil gi folk nok kunnskap til at de ikke står med lua i handa når de har en håndverker i huset, sier hun, og anbefaler folk å ta seg god tid når de skal pusse opp.

– Sett håndbrekket på. Hvis mulig, bo i huset i minst et halvt år uten å gjøre noe. Det er viktig å jobbe med huset, ikke mot det, og finne en bruk som kler huset. Det er det beste for lommeboka, det beste for huset og det beste om en skal selge det, sier Sprossa.

Et av Else Rønnevig's største prosjekter var rehabiliteringen av Bjørkheimstølen i Vestre Slidre i Valdres. Hun inngikk et samarbeid med Valdres Folkemuseum og arrangerte flere kurs i bygningsvern. Kursdeltagerne, venner og Rønnevig selv har lagt ned mange arbeidstimer her.

Foto fra boken Vern&Virke/www.sprossa.no.

Setra Bjørkheimstølen fra 1800-tallet var falleferdig og ubeboelig da Else Rønnevig oppdaget den og bestemte seg for å sette i gang et rehabiliteringsprosjekt.

Foto fra boken Vern&Virke/www.sprossa.no.

I dag har Bjørkheimstølen tett tak, ny ringmur og vegger som henger sammen. Det er bare brukt gjenbruks- og naturmaterialer. Foto fra boken Vern&Virke/www.sprossa.no.

Else Rønnevig's neste prosjekt er Møglestu gård i Lillesand. Hun ønsker å opprette en stiftelse som kan overta eiendommen og gjøre den til et sted for kulturformål.

– Hovedhuset, et empirehus fra 1806, er fredet. Her var det for hundre år siden en landskapspark med lysthus, fontene, bro og skulpturer. Det kan gjenskapes, og hovedhuset kan tilbakeføres. Men kommunen, som eier eiendommen, vil selge, sier hun, og er bekymret for at anleggets verdi som kulturhistorisk minnesmerke vil bli redusert dersom det bygges for mye for tett inntil det fredete hovedhuset.

– Det er det første fredete huset jeg har tatt for meg, og det blir spennende. Dette kan bli en kampsak, men jeg håper på god dialog og samarbeid, sier Else «Sprossa» Rønnevig, som ikke er redd for å ta en kamp på kulturminnenes vegne.

Villa Snøringsmoen fra slutten av 1800-tallet var Lillesands første hus i sveitserstil. Else Rønnevig restaurerte bygningen på 1980-tallet.

Foto fra boken Gamle hus.

Høyesterett i 200 år

30. juni 1815 åpnet Høyesterett for første gang. I 2015 var det dermed duket for 200-årsjubileum og storstilt feiring av Norges øverste domstol.

AV RIKSANTIKVAR JØRN HOLME

Høyesteretts hus befinner seg like ved regjeringskvartalet. Opprinnelig holdt både byretten, lagmannsretten og høyesterett til her. I 1986 overtok Høyesterett hele den fredete nyrenessansebygningen fra 1903, tegnet av arkitekt Hans Jacob Sparre.

Høyesterett begynte sin historie i langt trangere og mindre staselige lokaler. Da Christiania i 1814 ble hovedstad i Norge, manglet byen bygninger til en rekke funksjoner innen stat, forvaltning og kultur, for eksempel Storting, regjering og Høyesterett. I 1815 hadde Høyesterett verken kontorer eller rettsal. Historien om Høyesterett kan i så måte også representere selve nasjonsbyggingen.

Høyesteretts første rettsak ble holdt i biblioteket til Oslo Katedralskole, i Dronningens gate 15. Dette var ingen god løsning på lang sikt. Biblioteket hadde ikke owner og det var umulig å holde rettsaker der om vinteren. Vår første høyesterettsjustitiarius, Jens Randulf Bull, ville heller etablere Høyesterett i stiftsverretens flotte lokaler i andre etasje i Rådhusgaten 13, i den såkalte Stiftsgården. Det ville

ikke Stiftsverretten ha noe av, og henviste landets øverste domstol til to små rom i bygningens første etasje. Dette dugde bare til kontorer og Katedralskolens bibliotek måtte fortsatt fungere som rettsal.

I 1821 flyttet Høyesterett til Nedre Slottsgate 1, til bygningen vi kjenner som Gamle rådhus på Christiania torv. Dette var ingen stor forbedring. Dommerne klaget over kulde på vindussiden og uutholdelig varme på ovnsiden. Først i 1846 fikk Høyesterett leie egnede lokaler, bygget for formålet i Dronningens gate 18 B. Og roen senket seg, for en stund.

Drøyt 50 år senere, i 1898, måtte Høyesterett forlate lokalene. En ny justisbygning var vedtatt oppført, og Dronningens gate 18 B skulle rives for å gi plass til en ny forretningsgård. Høyesterett fikk midlertidig tilhold i Det kongelige palé, rett ved Østbanestasjonen. Etter fem år i Paleet sto Justisbygningen, dagens Høyesteretts hus, ferdig i 1903.

Høyesterett deler skjebne med mange andre sentrale institusjoner for stat og forvaltning, viktige kulturminner fra den første fasen av hovedstadens historie etter 1814 er gått tapt. Dermed har vi også mistet viktig kulturarv relatert til for-

tellingen om Norge. Stiftsgården ble revet i 1913. Katedralskolen ble revet for å gi plass til Posthuset. Paleet ble revet etter at det fikk brannskader i 1942. Heldigvis er Gamle rådhus på Christiania torv bevart. I andre etasje finnes fortsatt det rommet Høyesterett brukte som rettsal.

Viktige institusjoner identifiseres gjerne med sine bygninger. Høyesteretts hus gjenspeiler på alle måter den makt Høyesterett er satt til å utøve. Det var en glede å få delta i feiringen av Høyesteretts jubileum, vel vitende om at de som har sitt daglige virke i denne verdige bygningen er både tørrskodde og sånn passelig varme.

Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Funn av helleristninger i Sør-Varanger

Helleristningene renses og dokumenteres av arkeologene Erik Kjellman, Anja R. Niemi og Knut Helskog. Foto: Janne Oppvang, Universitetet i Tromsø

En rask snarvei på rett tidspunkt resulterte i et funn som betegnes som sensasjonelt. Det er første gang helleristninger fra steinalderen er påvist i Varanger.

AV JANNE OPPVANG, UNIVERSITETET I TROMSØ

Tromsø Museum hadde i august 2015 en utgravning av en boplass fra eldre steinalder og en samisk gammetuft fra nyere tid på Gamnes i Sør-Varanger, utenfor Kirkenes. Dette ble gjort på oppdrag fra Norterminal AS som har planer om å etablere en oljeomlastningsterminal i området. Helleristningene ble oppdaget av feltleder Erik Kjellman da han skulle ta en snarvei mellom de to lokalitetene ved lunsjtider. På dette tidspunktet sto sola i sør og kastet ett skrått lys på bergveggen, der ristningene viste seg. Ristningene er tydeligst når sola står riktig vinklet og skyggelegger strekene i berget. Når bergveggen ligger i skygge er figurene i berget nærmest usynlige.

Første i Varangerfjorden

Det er ikke funnet helleristninger rundt Varangerfjorden tidligere. De nye ristningene kan gi oss innsikt i samfunnet her i

steinalderen og et innblikk i hvordan disse menneskene oppfattet verden og landskapet rundt seg. De formidler kunnskap om liv og samfunn i fjern fortid, og de vitner om kontakter og tradisjonsfellesskap blant steinalderens jeger-fangstbefolkning i hele det nordlige Europa. Plasseringen i landskapet er neppe tilfeldig, på et lite nes med direkte utsyn mot Neidenfjorden og Munkefjorden. Helleristningene kan ha blitt laget akkurat her fordi det var her folk møttes og utvekslet kunnskap og reiseruter. Den store konteksten og sammenhengen med landskapet vil være interessant for videre forskning, og med dette har man også et nytt utgangspunkt for å gjøre nye søk etter bergkunst, ut i fra plassering i landskapet og høyde over havet.

7000 år gamle

Beliggenheten, motivene og stil indikerer at figurene ble hugget inn i berget rundt 4200-5200 før vår tidsregning og er rundt 7000 år gamle. Figurene er mellom 10 og

40 centimeter store, hugd inn på en 15 x 3 meter stor bergflate. Det er 38 sikre figurer som avbilder rein og elg. Reinfigurene er gjerne avbildet som flokker av små og større dyr, mens elgfigurene ser ut til å opptre enkeltvis. Reinen er oftest avbildet med prikkhugget hode og bakpart, lange buede gevir og horisontale linjer på fremre del av kroppen («ribbein»). Elgfigurene er mer stilistisk utformet, men er avbildet med både ører og skjegg. Det er ikke funnet figurer av mennesker eller andre dyr, men det kan komme frem flere figurer etter at laven på berget er fjernet helt.

I oktober var Tromsø Museum igjen på Gamnes, med det formål å avgrense lokaliteten og lete etter bosetningsspor med nærhet til ristningene. Det ble ikke funnet bosetningsspor nært helleristningsfeltet. Området ble grundig befart og det ble søkt i mørket med lykter uten at det ble identifisert flere felt med figurer. Flaten med de kjente ristningene samt flere bergflater i området ble renses opp og behandlet med sprit for å drepe vegetasjon. Dette vil man ikke se effekten av før tidligst neste sommer og det fulle omfanget av feltet vil ikke være klart før dette.

Katmandu er en by som består av tre byer. Patan (Lalitpur), Baktapur og Katmandu. Patan Durbar Square er sentrum i Patan-området. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Bildet viser ødeleggelse i Hanuman Dhoka-palasset. Palassene og templene er laget av murstein og tre. De er verdensarv og de skal alle bygges opp, eller restaureres dersom de ikke har kollapset. De kongelige palassene er alle fra ca. 1700-tallet, og er påbygd etter det. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Bygger opp verdensarven

Kurs i trekonservering i Katmandu, Nepal

Den norske ambassaden i Katmandu inviterte Riksantikvaren til å holde et kurs i trekonservering i Katmandu 28. oktober – 6. november 2015.

Kurset ble finansiert av det norske Utenriksdepartementet.

Riksantikvaren samarbeidet med Kathmandu Valley Preservation Trust (KVPT) om planleggingen og gjennomføringen av kurset i UNESCOs verdensarvområde.

Målgruppen var håndverkere, arkitekter og ingeniører fra Nepal og Bhutan som til daglig jobber med restaurering. Det ble i all hovedsak brukt lokale instruktører og foredragsholdere.

Nepal har en rik bygningsarv i tre med flere tempelområder og palasser på Verdensarvlisten. Gjenoppbyggingen etter jordskjelvene tidligere i år har startet. I høst fikk arbeidet et norsk bidrag.

AV ANNE NYHAMAR OG SIRI WOLLAND, RIKSANTIKVAREN

Etter invitasjon fra Den norske ambassaden i Nepal, har Riksantikvaren i samarbeid med Kathmandu Valley Preservation Trust gjennomført et 10-dagers kurs i trekonservering, «Regional Course on Wood Conservation». Ingeniører, arkitekter og håndverkere fra Nepal og Bhutan var samlet for å sette fokus på tre som materiale og jobbe for bevaring av den rike bygningsarven i regionen.

På kurset fikk deltakerne blant annet lære om den praktiske håndverksutførelsen i et restaureringsprosjekt. For mange var det første gang de fikk prøvd seg på praktiske håndverksteknikker og gjennom dette fikk deltakerne større forståelse og respekt for håndverksfagene. Muligheten til diskusjon på tvers av forvaltningsstrukturen var også viktig. De aller fleste foredragsholderne på kurset var eksperter fra Nepal, og en foreleser og fem deltakere kom også fra Bhutan. Sjur Mehlum og Anne Nyhamar

▲ Rohit Ranjitkar fra Kathmandu Valley Preservation Trust gir deltakerne praktisk innføring. De aller fleste foredragsholderne på kurset er eksperter fra Nepal. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

◀ Her er vi kommet til den praktiske delen av kurset der alle deltagerne skal gjennomgå forskjellige teknikker, og kjenne igjen verktøymerker i treet. Terje Planke fra Norsk Folkemuseum forteller om norske restaureringsprinsipper og håndverksmetoder. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

fra Riksantikvaren og Terje Planke fra Norsk Folkemuseum fortalte om norske restaureringsprinsipper og håndverksmetoder.

Ifølge Christian Manhart, UNESCOs representant i Nepal, ble 80 % av UNESCOs sju verdensarvsteder i Katmandu Valley skadet etter jordskjelvet.

– Verdensarvstedene er en av de viktigste inntektskildene i landets turistindustri, og må bygges opp igjen raskt for å holde inntektene i landet oppe, sier han, og mener at trekurset er et viktig, om enn lite, norsk bidrag i den pågående oppbygningen av verdensarv og ellers i Katmandudalen.

– Mange vil rive ned gamle bygninger for å bygge nytt, sier Rohit Ranjitkar, arkitekt og direktør i Kathmandu Valley Preservation Trust, Riksantikvarens prosjektpartner i kurset.

– Noen mener vi kan bygge en fasade som ser gammel ut, med nytt innhold. Andre mener igjen at vi bør ta vare på så mye som mulig av det gamle, men likevel lage moderne tilpasninger til det gamle. Bygge nytt kan man gjøre et annet sted, utenfor byens gamle sentrum. Det er en enorm befolkningsvekt i Katmandudalen som setter stort press på den gamle bykjernen. Denne pågående utviklingen er faktisk en mye større trussel mot bygningsarven enn skadene etter jordskjelvet, som tross alt kan repareres, sier Rohit Ranjitkar.

Verdensarv og hverdagsliv på Patan Square i Katmandu. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Mange av bygningene er rikt utsmykket med treskjæringer. Håndverket går i arv, men det er stadig færre som blir treskjærere. Her fra palasset i Patan, som i dag er et museum. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

▲ **Beste bilde 2015: Natt på Lista fyrstasjon i Vest-Agder. Steintårnet i granitt, oppført i 1833, er 34 meter høgt, og fyrstasjonen vart freda i 1994.** Foto: Edmund Schilvold (CC-BY-SA 4.0), via Wikimedia Commons.

► **Juryens spesialpris for 2015 gjekk til Siri Uldal for mellom anna dette bildet av offersteinen på Ytternebba i Troms. Finnkjerka eller Sámegirku på Ytternebba er om lag 8 meter høg og 10 meter lang, og er automatisk freda.** Foto: Siri Uldal (CC-BY-SA 4.0), via Wikimedia Commons.

Fyr og samiske kulturminne blant vinnarmotiva i fotokonkurranse

AV HÅKON MAGNE BJERKAN, RIKSANTIKVAREN

Også i år vart verdas største fotokonkurranse, «Wiki Loves Monuments», arrangert i september av Wikimedia Norge i samarbeid med Riksantikvaren. Målet med konkurransen er å få lasta opp fleire bilde av kulturminne på Wikimedia Commons til fri bruk. Om lag 500 bilde

av norske kulturminne vart lasta opp under konkurransen, og juryen valde i år tre vinnarar. Beste bilde gjekk til Edmund Schilvold for bilde av Lista fyrstasjon i Vest-Agder. Juryens spesialpris gjekk til Siri Uldal for fleire gode bilde av mellom anna samiske kulturminne. Nytt av året var òg ein pris for største innsats, som gjekk til Jan-Tore Egge.

Juryen kåra i tillegg dei ti beste norske bidraga som gjekk vidare til den internasjonale finalen. Du kan lese meir om Wiki Loves Monuments på Kulturminnesøk og på <http://www.wikilovesmonuments.org>

Velkommen
til Bjørvika

16. august
1624

**Den 17. august 1624 brenner det i Oslo.
Bjørvika blir fullstendig ødelagt i brannen.
Vi har tenkt oss tilbake til dagen før
bybrannen, til en travel havneby i vekst.**

AV KAREN THOMMESEN OG TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

Nesten hele bebyggelsen i området vi i dag forbinder med Bjørvika og Gamlebyen går med i brannen i 1624. Av de offentlige bygningene er det bare Oslo Hospital, bisperesidensen og det meste av Latinskolen som står igjen. Hallvardskirken er også skadet, men ikke verre enn at den tas i bruk igjen. Enkelte bolighus blir trolig helt eller delvis berget, men ellers er byen lagt øde.

Trebyen Oslo har brent mange ganger, men brannen i 1624 er den største og varer i hele tre dager. Etter hver brann har man bygget opp byen igjen, oppå gamle fundamenter og kjellere. Men denne gangen vil kongen det annerledes.

Kong Christian IV bestemmer at byen skal flyttes vestover, under Akershus festnings beskyttende murer. Kvadraturen blir nytt sentrum i byen som nå skal hete Christiania. Vinteren står for døren og klimaet på 1600-tallet er kaldere enn i dag. Mange protesterer. Det er raskere å bygge nytt oppå gamle fundamenter. Det blir også kostbart å etablere seg helt på nytt, i den nye byen som foreløpig bare er noen streker på et kart. Men kongen står på sitt, og Kvadraturen og Christiania blir den nye byen.

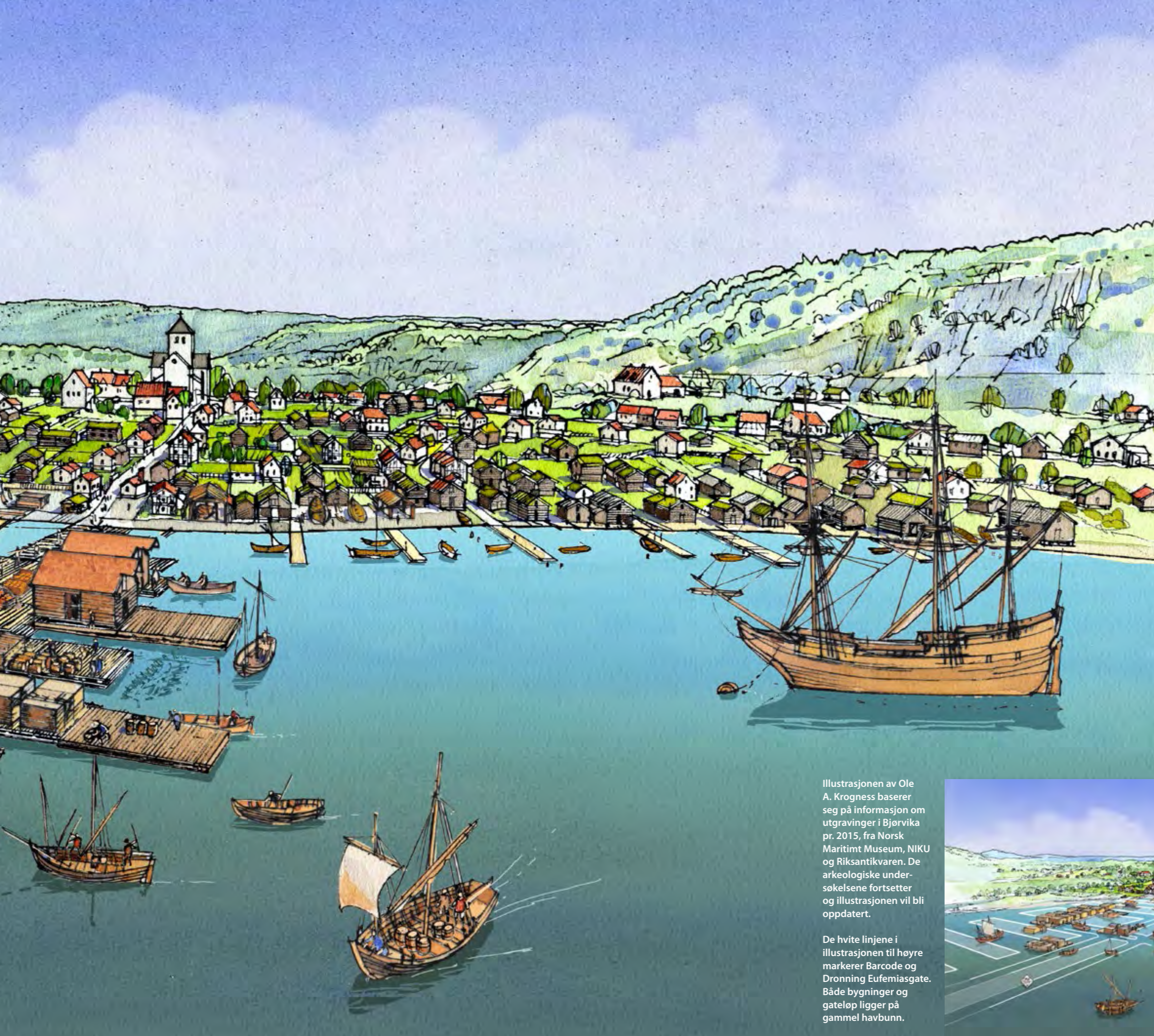
Området i Bjørvika og Gamlebyen blir fremdeles hetende Oslo. Noen hus bygges her og der, men store deler av området blir brukt som dyrka mark. Mange av innflytterne til Oslo bosetter seg etter hvert i forstedene langs innfartsveiene til Christiania. Vaterlands bru blir oppført i 1654, og hovedinnfartsveien til byen fra øst kommer denne veien. Bjørvika fylles gradvis opp i perioden 1670-1760, og det bygges brygger og andre anlegg ved Bjørvika i årene etter brannen. Det er først på 1800-tallet at det bygges i større skala på østsiden av byen.

Arkeologi

Utbyggingen av Bjørvika og Follobanen har ført til at arkeologer har vært et vanlig syn i bybildet de senere årene. I Gamlebyen gjør man stadig spennende oppdagelser om middelalderens Oslo. Bjørvika derimot, gir oss helt ny kunnskap om Oslo i tiden rett etter reformasjonen og frem til bybrannen i 1624. I Bjørvika har vi funnet rester av et havneanlegg som er langt større enn det vi før kunne ane. Oslo må på denne tiden ha vært en by i vekst, handelen må ha vært stor, og trafikken i havna hektisk.

Der Barcode-bygningene står i dag, var det vann og bryggeanlegg på 1600-tallet. I Bjørvika gikk fjorden mye lenger inn i viken og store deler av den nye bydelen er bygget, og bygges, på gammel havbunn. De arkeologiske undersøkelsene til Norsk Maritimt Museum har gitt oss helt ny kunnskap om båttyper og skipstrafikken i Oslo-området.

Illustrasjonen av Ole A. Krogness baserer seg på informasjon om utgravninger i Bjørvika pr. 2015, fra Norsk Maritimt Museum, NIKU og Riksantikvaren. De arkeologiske undersøkelsene fortsetter og illustrasjonen vil bli oppdatert.

De hvite linjene i illustrasjonen til høyre markerer Barcode og Dronning Eufemiasgate. Både bygninger og gateløp ligger på gammel havbunn.

Ill: Ole A. Krogness / perspektiver.no

Kulturminneloven

Kulturminneloven sier at skip, skipslast og avfall fra skip eldre enn 100 år er fredet. Dermed må utbygger, enten det er en kommune eller et privat foretak, sette av midler til arkeologiske undersøkelser av disse kulturminnene.

Andre konstruksjoner, og alt som er bygget på land, er bare fredet dersom det er eldre enn reformasjonen (1537). Dette betyr at det i utgangspunktet ikke settes av midler til å undersøke og forske på arkeologiske funn yngre enn reformasjonen, med mindre det bevilges midler spesielt til dette.

Særlig på grunn av bestemmelsene i kulturminneloven som angår maritime kulturminner, har vi fått anledning til å undersøke deler av Bjørvika. Underveis finner vi rester av bryggeanlegg og bygninger som har vært del av Oslo havn på 1600-tallet. Mange av disse funnene ser du tegnet inn på illustrasjonen.

Vi får vite mer

Illustrasjonen er basert delvis på det vi vet og delvis på det vi må kalle kvalifisert gjetning. De arkeologiske undersøkelsene i Bjørvika vil fortsette i flere år fremover. Det graves og gjøres nye oppdagelser i skrivende stund.

Det vi kan fastslå er at Bjørvika anno 1624 var enda travlere og mer utbygget enn det du ser på illustrasjonen. Bjørvika anno 1624 vil vokse seg enda større, så følg med på kommende oppdatering av illustrasjonen.

Det er Norsk Maritimt Museum og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) som utfører det meste av arkeologiske undersøkelser i Bjørvika. Illustrasjonen baserer seg på løpende informasjon fra deres utgravninger per 2015. I flere områder skal det fremdeles foretas arkeologiske undersøkelser og arbeidet med forskning på funnene er ikke ferdigstilt.

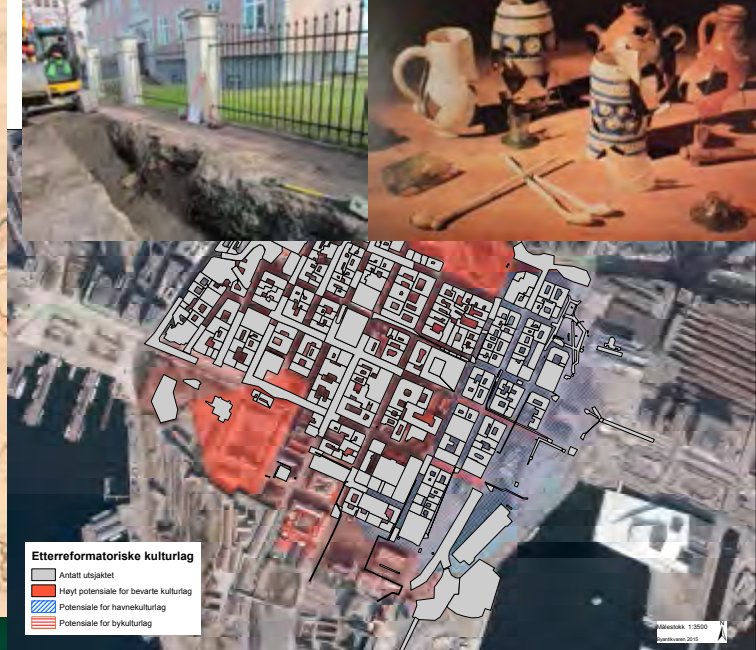
Kilder: Erik Schia: Oslo innerst i viken (1991)

Knut Sprauten: Oslo bys historie, bind 2:

Byen ved festningen. Fra 1536 til 1845. (1992)

Finn Holden: Christian IVs by (2012)

Knut Are Tvedt (red.): Oslo byleksikon (2010)

Over til venstre: Kart over Christiania, Wegener 1774. Over i midten: Fra arkeologisk registrering, Grev Wedels plass. Foto: Byantikvaren i Oslo kommune. Over til høyre: Gjenstandsfunn fra Revierstredet. Foto: Riksantikvaren. Fra «Fra Christianias bygrunn. Arkeologiske utgravninger i Revierstredet 5-7.» Riksantikvarens Skrifter 4. Nede til venstre: Gjenstandsfunn fra arkeologisk registrering, Bankplassen 3. Foto: Byantikvaren i Oslo. Nede i midten: Oversiktsbilde over felt med bolverkskar, Revierstredet 5. Foto: Riksantikvaren. Nede lengst til venstre: Krittpipehode fra Christianias havneområde, Østbanehallen. Foto: Byantikvaren i Oslo.

Etterreformatorisk arkeologi i Oslo...

Arkeologisk materiale fra tiden etter reformasjonen er ikke fredet. Dermed har vi mistet og mister stadig verdifull kunnskap om tiden etter 1537. Nå har Byantikvaren i Oslo forsket på hvordan vi kan ta bedre vare på historien om Christiania.

AV SILJE HAUGE, BYANTIKVAREN I OSLO

Etter gjentatte branner i middelalderbyen Oslo ble det nye Christiania grunnlagt ved Akershus festning av Kong Christian den IV i 1624. I all hovedsak er gatestrukturen fra 1600-tallsbyen bevart fram til i dag («Kvadraturen»), med enkelte stående bygninger fra samme tid.

Det arkeologiske materialet fra Christianias tidligste fase er en sentral kilde til historien om byen og urbaniseringen i et tidlig moderne samfunn. Arkeologien supplerer de skriftlige kildene fra samme periode. Men med unntak av båtfunnene har ikke arkeologiske kulturminner yngre enn 1537 noe juridisk vern etter

kulturminneloven, og disse forsvinner dermed i foruroligende takt som resultat av byggevirksomhet og andre tiltak i bygrunnen. Erkjennelsen av at de gjenværende arkeologiske kildene nå står i fare for å gå tapt var bakgrunnen for et forsknings- og utviklingsprosjekt initiert av Byantikvaren i Oslo, med finansiering fra Riksantikvaren.

Nytt kart

Som del av prosjektet er det arkeologiske materialet fra alle tidligere undersøkelser innenfor Kvadraturen med havneområde gjennomgått. Et av resultatene er et kart som viser hvilke områder som er ødelagt av moderne inngrep, og i hvilke områder det er sannsynlig at det er bevarte arkeologiske kulturminner igjen under markoverflaten. Kartet vil være utgangspunkt for videre forvaltning av disse områdene.

Internasjonal havneby

Et annet resultat er at informasjon om arkeologiske undersøkelser i Kvadraturen er blitt samlet og systematisert. Fra 1920-tallet og fram til 2000-tallet ble det gjort spredte undersøkelser her, med utgravningene av tomtene Kontraskjæret og Revierstredet på 1970-tallet som

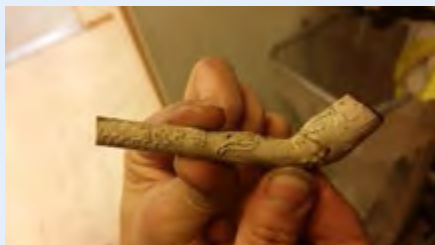
de mest omfattende. De senere årene står Norsk Maritimt Museums utgravninger i en særstilling, og har gitt mye ny informasjon om Christianias havneområder. Undersøkelsene har vist at det er interessante arkeologiske kilder bevart under dagens gateløp og plasser. De arkeologiske kildene spenner vidt, og har stort forskningspotensial. De mange gjenstandsfunnene vitner om utstrakt internasjonal kontakt, da særlig mot Tyskland, England og Holland. Det er også gjort funn av bygningsrester som forteller at murtvungen ble brutt allerede rett etter byen ble grunnlagt. Andre funn omfatter laftekasser og flåter hvor sjøareal ble omgjort til byggeklar grunn, bryggekonstruksjoner, brønner og vannledninger samt ikke minst flere interessante båtfunn i havneområdet.

Bedre forvaltning

For Byantikvaren er målsetningen i første rekke å bruke resultatene fra prosjektet til å forvalte kulturminnene innenfor Kvadraturen på en bedre og mer helhetlig måte i framtiden, hvor bystrukturen og de stående bygningene fra 16- og 1700-tallet blir sett i sammenheng med bevarte arkeologiske kulturlag under markoverflaten.

...og i Trondheim

I Trondheim graver arkeologane òg ut kulturminne frå perioden etter 1537. I heile haust har arkeologar frå Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) undersøkt grunnen i den nordaustre delen av Torget i Trondheim. Publikum kan følgje med på utgravingane gjennom opne gjerder, og Facebook-gruppa «Arkeologi på Torvet» blir oppdatert jamleg med bilde av myntar, krukker, dyreskjelett og andre spanande funn. Riksantikvaren og Trondheim kommune spleiser på utgravingane og dokumentasjonen av kulturminne frå etter reformasjonen med to millionar kroner kvar. Utgravingane vil halde fram til neste år, og da står den søraustre delen av Torget for tur.

Nederlandsk kritpipe med «Jonas og kvalen»-dekor. Typen er produsert frå ca. 1630.
Foto: NIKU/Riksantikvaren.

Kanne av steingods med saltglasur. Dekorert med tre medaljongar med Larochette-familiens våpenskjold, og årstalet 1584 eller 1586. Produsert i Siegburg, Tyskland.
Foto: NIKU/Riksantikvaren.

Sjetong, eller regnepenge, prega av Hans Krauwinckel, Nürnberg, mellom 1586 og 1635.
Foto: NIKU/Riksantikvaren.

Hulpenning frå Stralsund, Tyskland, utan årstal. Desse vart prega frå 1400-talet til byrjinga av 1600-talet. Foto: NIKU/Riksantikvaren.

Barnehagebarn følgjer spent med på utgravingane på Torget i Trondheim.
Foto: NIKU/Riksantikvaren.

Verdensarv i godt vær

I fremtiden vil regnet som faller i Bergen også bidra til å bevare kulturminnet og verdensarvstedet Bryggen.

AV IVER SCHONHOWD OG KAREN THOMMESEN,
RIKSANTIKVAREN

De siste årene har det foregått store arbeider i grunnen under et av våre viktigste kulturminner. Verdensarvstedet og turistattraksjonen Bryggen trengte hjelp, og fikk det.

Kulturlag

Bryggens historie går over 1000 år tilbake i tid. Rundt 1360 ble handelen overtatt av hanseatene som opprettet et «kontor» tilsvarende de som var i Novgorod, Brügge og London. I de mest travle sommermånedene kunne det bo 2000 mann her. Bryggen er flere ganger blitt herjet av ødeleggende branner. Hver gang byg-

get man nytt oppå gamle fundamenter, avfall og rester. Bryggen vi ser i dag ble bygget etter en brann i 1702, og står oppå nærmere ti meter med det vi kaller kulturlag. Slike kulturlag med arkeologisk materiale er sårbare for endringer. I Bergen har grunnvannet holdt oksygen borte fra kulturlagene, noe som har hatt bevarende effekt på denne arkeologiske skattekisten.

Rundt år 2000 kunne man se at husene på Bryggen fikk stadig større setnings-skader, langt større enn det man kunne forvente, selv for en så gammel bygningsmasse. Skadene var forårsaket av at husene sank fordi grunnen under dem var ustabil og hadde begynt å svikte. Etter hvert ble det klart at grunnvannet under Bryggen sank i raskt tempo og at en lekk spuntvegg

var årsaken. Spuntveggen ble opprinnelig satt ned i bakken for å holde jordmassene stabile i forbindelse med byggingen av Radisson-hotellet ved Bryggen.

Redningsaksjon

Etter flere år med omfattende undersøkelser og overvåking av grunnen under Bryggen, ble det klart at noe måtte gjøres for å redde verdensarvstedet. Enkelte steder hadde grunnvannet sunket med så mye som 1,5 meter. Dette gjorde grunnen under husene ustabil og påførte kulturlagene store skader.

I 2011 ble det bevilget 45 millioner kroner ekstra over revidert nasjonalbudsjett til en redningsaksjon. Grunnen under Bryggen skulle stabiliseres og grunnvannet måtte tilbake. Riksantikvaren fikk ansvaret for prosjektet og fikk satt sammen en gruppe med både norske og internasio-

nale eksperter. Statsbygg var byggherre, og ledet selve arbeidet på Bryggen. Arbeidet med redningsaksjonen ble avsluttet i 2015 og i løpet av den tiden kom en rekke nyvinninger på plass.

Nye metoder

Aller først måtte man stanse lekkasjene av grunnvann. Spuntveggene måtte tettes. For å unngå å grave for mye i dette sårbare området, ble bare deler av spuntveggene gravd fram. Deretter satte man strøm på spuntveggene. Ved å registrere strømmen man fikk vite nøyaktig hvor veggene befant seg under bakken. Dermed fikk man blottlagt og tettet spuntveggene for hull, uten unødvendig graving i de sårbare kulturlagene under Bryggen.

Deretter startet man arbeidet med å heve grunnvannet og etter fire års arbeid kan vi konstatere at grunnvannsnivået er hevet betraktelig. Nye og miljøvennlige metoder er blitt utviklet for å sikre jevn tilførsel av vann til grunnen under Bryggen. Nå samles og lagres regnvann på flere måter i og utenfor selve verdensarvområdet, blant annet i et 160 kvadratmeter stort «regnbed». På denne måten unngår man å føre byens drikkevann ned i bakken. Metoden sikrer en jevn tilførsel av vann og er en ny måte å håndtere overflatevann på i urbane områder. Derfor kan

dette også være en bærekraftig metode som kan benyttes i andre norske byer.

Arbeidet med Bryggen fortsetter

I dag ser vi at hastigheten på setnings-skadene på bygninger og grunn er redusert til et tilnærmet normalt nivå. Dermed vil det også bli lettere å vedlikeholde husene på Bryggen, ettersom det blir mindre setningsskader. Målet er at Bryggen fremover ikke skal synke mer enn maks en millimeter per år.

Skadene som ble påført grunnen og kulturlagene ved bygging av hotellet kan aldri bli helt reparert. Oksygentilgangen i årene med lavt grunnvann førte til forråtnelse av kulturlagene og tap av arkeologisk kildemateriale. Vi er avhengige av at vi også fremover får ført vann inn i grunnen for å opprettholde balansen i området. Det er tatt i bruk ny overvåkingsteknologi som gjør at vannstanden kan overvåkes nøye. Dermed vil vi bli varslet dersom vannstanden igjen skulle synke ned til et kritisk nivå, og vi vil kunne sette inn nødvendige tiltak. Målestasjoner er plassert og markert av små blå «kumlukk». Titt ned på bakken neste gang du går en tur på Bryggen og du vil se de blå lakkene.

Selv om grunnvannet under Bryggen er tilbake, fortsetter arbeidet med å sette i stand bygningene. De siste årene er flere

bygninger blitt restaurert og stadig flere hus vil bli satt i stand i årene som kommer. Bryggen i Bergen kan besøkes, igjen og igjen.

Disse har samarbeidet om grunnvannsprosjektet:

Riksantikvaren og Statsbygg (byggeledelse), Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), Nationalmuseet i Danmark, Norges geologiske undersøkelser (NGU), Mulitconsult, Norconsult, MVH Consult, TAUW, VU Amsterdam.

Bok om Bryggen

I forbindelse med prosjektets avslutning har det også blitt skrevet en bok. Her forteller de forskjellige ekspertene, både norske og internasjonale, om utfordringene de stod overfor og hvilke løsninger som ble valgt. Denne oppsummeringen av prosjektet vil kunne være til nytte for andre middelalderbyer, både i Norge og resten av Europa. Boken finnes her: www.prosjektbryggen.no/mitigation-monitoring-management/

Prosjekt Bryggen

Prosjekt Bryggen ble opprettet i år 2000. Riksantikvaren er oppdragsgiver for prosjektet hvor også Hordaland fylkeskommune og Byantikvaren deltar, i samarbeid med eierne på Bryggen. Den offentlige innsatsen ligger nå på mellom 15–20 mill. pr. år. De offentlige midlene dekker 100 % av kostnadene når det gjelder forholdene i grunnen, mens de bidrar med inntil 90% av kostnadene som eierne har i forbindelse med istandsetting av byggene. Bryggen er i dag godt brannsikret.

Cultural Heritage Counts for Europe

Rapporten *Cultural Heritage Counts for Europe* viser at kulturminner er viktig for å skape økonomisk og sosial utvikling både nasjonalt og internasjonalt. Rapporten er resultatet av et forskningsprosjekt hvor en rekke europeiske forskningsinstitusjoner og nettverk deltok. Rapporten ble lansert i juni 2015.

Kulturarv handler om mer enn bare identitet og samhörighet: investeringer i

kulturarv forsterker og komplementerer også økonomiske og sosiale investeringer på andre samfunnsområder. En investering i kulturminner er også en investering i fremtiden.

Rapporten har flere case studies og eksempler som viser hvordan investering i kulturarv i europeiske land har skapt positive ringvirkninger på flere områder. Borgund stavkirke, kunstmuseet Tate

Modern, og byene Firenze, Dublin, Modena og Sheffield er blant eksemplene på at investering i kulturarv har gitt større skatteinntekter og økt sysselsetting, og tiltrukket seg nye kulturelle og kreative næringer.

Rapporten er tilgjengelig i sin helhet fra disse nettsidene: <http://www.encatc.org/culturalheritagecountsforeurope/>

Foto: Espen Solli.

Kiosken skinner igjen!

Den verneverdige aviskiosken i Studentertunden ved Eidsvolls plass er nylig blitt restaurert.

AV KAARE STANG, RIKSANTIKVAREN

I samarbeid med Byantikvaren i Oslo har Narvesen restaurert dette fine landemerket i Studentertunden. Kiosken eies av Oslo kommune og leies av Narvesen-kompaniet.

Kiosken ble oppført til 1814-jubileet i 1914. Året før bestemte Narvesens Kioskkompani seg for å oppføre nye kiosker langs Karl Johan, og skifte ut de gamle tårnkioskene. Arkitekt Erik Glosimodt (1881-1921) fikk i 1913 oppdrag med å tegne den nye typen med tittelen «Centrum». Kiosktypen ble oppført i tre utgaver; to i Studentertunden, samt én ved Oslo domkirke. Narvesen-kompaniets byggekomité var begeistret og uttalte om Glosimodts kiosker «at især den ene er et meget godt arbeide, den er rolig, likefrem og fin. I sin silhuett er den også ganske monumental».

Bygningen er liten, men har mange fine detaljer. Kiosken er utformet i nybarokk stil med mansardtak av kobber. Vinduene er i jugendstil med småruter øverst. Veggene har også 16

søyleimitasjoner (pilastere) med kapitél-utskjæring i nybarokk. Da kiosken gjenåpnet i juni 2015, hadde den fått tilbake sitt opprinnelige utseende. Vinduet på bakveggen som før var blendet, er gjenåpnet. Tidligere grønn veggfarge er også tilbakeført. Restaureringen pågikk våren 2015 og arbeidet ble utført av Skytta Bygg AS.

Fant helleristninger i innkjørselen

Da Stein Espen Bøe i Haugesund skulle drenere rundt huset sitt, fant han mer enn han hadde regnet med. På berget under innkjørselen oppdaget han bergkunst fra bronsealderen.

AV KAREN THOMMESEN OG TURID ÅRSHEIM,
RIKSANTIKVAREN

– Det er et veldig flott felt. Det har en variert sammensetning av figurer, fra skip til hjulkors, sier avdelingsleder ved Arkeologisk museum i Stavanger, Mari Høgestøl.

Høgestøl kan fortelle at dette er et sjeldent funn med over 30 figurer innenfor om lag 2 x 2 meter. I Haugesundsområdet er dette det eneste funnet av et slikt kaliber, fra tidligere er det kjent kun en lokalitet med fire hjulkors. Lenger sør i fylket, særlig i området rundt Stavanger, finnes det flere store bergkunstlokaliteter.

– Da eier oppdaget ristningene gjorde han alt rett, og meldte straks fra til fylkeskommunen. Samarbeidet med eieren har i etterkant vært veldig godt, forteller Høgestøl.

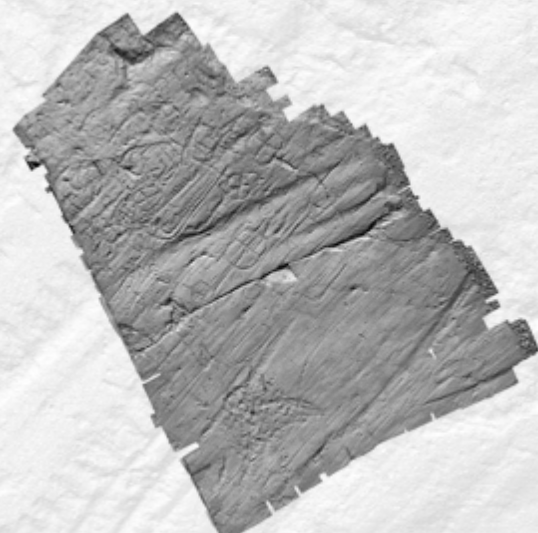
Bøe fant helleristningene i innkjørselen til huset, og man måtte finne en løsning som fungerer for ham som eier

og bor i huset. Nå er det er lagt steinstøv, fiberduk, komprimert grus og til slutt skiferheller over helleristningene. På den måten blir den flotte bergkunsten bevart for ettertiden, samtidig som eieren kan benytte oppkjørselen til huset.

– På skiferhellene er noen av figurene frest inn skiferen og plassert omtrent på rett sted, oppå de opprinnelige helleristningene, sier Høgestøl.

På den måten får både eieren, og de som måtte komme på besøk, en påminner om den skjulte skatten som ligger gjemt under innkjørselen.

– Jeg synes det er en veldig god løsning vi kom fram til. Det er så mange som sier at om man finner noe på eiendommen sin, så er det best å grave det ned. Men det er ikke min erfaring. Jeg fikk all hjelpen jeg trengte, jeg ble ikke forsinka i arbeidet, og alle utgiftene ble dekket. Og jeg synes dette var veldig spennende selv også, sier Stein Espen Bøe.

Statlig tilskudd til arkeologiske undersøkelser ved mindre, private tiltak

Det hender det må gjennomføres en arkeologisk undersøkelse i forbindelse med arbeid på privatpersoners eiendom. Årlig settes det av midler på statsbudsjettet til å dekke slike kostnader. Det er Riksantikvaren som utbetaler tilskuddet, som gis i forbindelse med tiltak som skal dekke eget bruksbehov. Dette kan dreie seg om bygging av egen bolig, tilbygg eller garasje, opparbeiding av egen parkeringsplass, tilkobling til vann og avløp, med mer. Tilskuddet gis også til særskilte mindre tiltak i landbruket, slik som mindre nydyrking og landbruksveier, eller ved drenering.

Sveio har ein plan

Kommunar over heile landet er i ferd med å laga kulturminneplanar. I Sveio har dei kartlagt 2500 kulturminne i samarbeid med åtte frivillige lag. No har dei planen klar.

AV TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

Sveio kommune er ein av dei ni beste kommunane i landet på kulturminne, ifølgje Riksantikvaren si årlege kommunerangering. Arbeidet med kulturminneplanen har gitt god utteljing i rangeringa.

Sveio sin ferske kulturminneplan gir eit oversyn over dei viktigaste kulturminna og kulturmiljøa i kommunen, og inneheld ein forvaltningsplan og ein handlingsplan for lokale kulturminne.

– Det er godt å få oversikt. No som me

har fått inn alt, er det lettare å sjå samanhengar, seier Ellen Tveit, som har vore prosjektleiar for kulturminneplanen i Sveio.

– Når me ser på det registrerte materialet samla, viser det eit påfallande einsarta kulturmiljø over heile kommunen. I Sveio har me mest kulturminne frå landbruk i kombinasjon med sjøbruk. Dei aller fleste her har vore småkårsfolk – husmenn, småbrukarar og fiskarbønder, seier Ellen Tveit.

Betre for eigarar

Dei aller fleste kulturminna i Sveio er

ikkje freda. Kommunen har lagt vekt på å få eit vern gjennom plan- og bygningslova for dei mest verdifulle kulturminna.

– Frå starten av har me vore bevisste på at planen skulle vere ein kommunedelplan. Målet har vore å få eit juridisk bindande dokument. Kulturminneplanen vil vere med på å gjere vilkåra meir føreseielege for eigarane. Tidlegare har vilkåra gjerne kome fram i samband med søknad om riving eller endring av bygg. Med ein kulturminneplan har eigarane høve til å setje seg inn i kva som gjeld for

I løpet av 1800-talet blei det lagt helletak på størstedelen av bygga i Sveio. Vern av dei attverande helletaka er viktig for å bevare særpreget ved bygningane her. Einstadbøvoll gard er eit freda gardsbruk med 18 bygningar med helletak, dei fleste er òg bygde i stein frå garden. Garden er i full drift. Foto: Ellen Tveit

deira eigedom på førehand, og kan planleggje ut frå det. Det har vist seg at talet på søknadar om dispensasjon går kraftig ned i kommunar som har kulturminneplan, seier ho.

Kulturminnekompetanse i kommunane

Riksantikvaren og Hordaland fylkeskommune har støtta Sveio sitt arbeid med kulturminneplan med høvesvis 100 000 og 112 000 kroner. Kommunen har sjølv sett av 200 000 kroner til arbeidet.

– Me har fått mykje hjelp. Hordaland fylkeskommune har eit veldig godt opplegg rundt kulturminneplanar. Eg trur

dessutan at det har vore veldig bra at me har laga planen lokalt. Me har ikkje leigd inn eksterne konsulentar og det gir eit heilt anna eigarskap til planen. Me har bygd opp kompetanse medan me har halde på, seier Ellen Tveit.

Omfattande registreringsarbeid

Registreringsarbeidet i Sveio er gjort av frivillige lokale lag. Åtte organisasjonar og over 50 personar har registrert kulturminne ute i felt, notert og fotografert.

– Registreringane er gjort av flinke folk med masse lokalkunnskap. Men det har vore litt forskjellig korleis dei ulike laga har organisert arbeidet. Sett i ettertid kan

det vere at det hadde vore enklare med færre personar, seier Tveit.

Det har òg vore krevjande å systematisere materialet.

– Me har sakna eit felles registrerings-system. Då me starta, såg me for oss at det fantes ein nasjonal database der me kunne plotte alt inn i medan me heldt på. Eit register med kart og det heile, som ga oss full oversikt undervegs. Men det systemet finst ikkje. Me enda opp med å bruke eit eige excel-ark.

Og sjølv om Riksantikvaren jobbar med å finne betre løysingar på dette, er registreringsystemet framleis ei utfordring for kommunen.

Ein geil er ein veg eller fegate med murar på begge sider, som førte frå tunet og ut til utmarka. Den blei brukt til å sanke dyra inn frå utmarka, og hindre dei i å gå på innmarka når dei blei jaga til og frå beite. Ein freda geil i Sveio er nyleg opna som tursti, og skilta med kulturminneskilt. Her er det Ellen Tveit, prosjektleiar for kulturminneplanen i Sveio kommune, som går turen.

Foto: Marit Persen Liknes

▲ Røykenesvassdraget er eit av dei prioriterte kulturminna i Sveio sin kulturminneplan. Biletet viser stampa frå Røykenes, som i dag står på Stord som del av samlinga til Sunnhordland folkemuseum. Det er registrert ruinar etter fem stamper i Sveio. I stampene blei ulla tova til vadmél. Foto: Bjørn Arve Lunde.

– No held eg på med å legge data inn i Askeladden, som er Riksantikvaren sin nasjonale database. Eit felles system der kommunane kan legge inn alle kulturminna sine, også dei av lokal verdi, finst fortsatt ikkje. Eg har nesten kjensla av at Riksantikvaren berre har sett sitt behov, ikkje kommunane sitt, seier Tveit.

Lokal historie

I tida framover skal Sveio følgje opp handlingsplanen.

– I handlingsplanen har me sett opp ei liste over ting me har sett at der er behov for. Det er til dømes ein spesiell type naust som det er få igjen av, og dei få er i dårleg stand. Bevaring av helletak er eit anna tiltak me ønskjer å satse på. Me håper òg å lage bok ut av kulturminneplanen, og trur at mykje av dette kan vere interessant lesestoff for innbyggjarane i Sveio.

Ellen Tveit seier at det viktigaste med kulturminneplanen er at dei no har fått eit skikkeleg grunnlag for vurderingane dei skal gjere i kommunen, og for auka kunnskap og interesse blant innbyggjarane.

– Om me ikkje sjølve tek vare på den lokale historia, vil ingen andre gjere det, seier Ellen Tveit.

Brøndlastova på Tittelsnes er eit vellukka døme på korleis ein kan kombinere bruk og vern. Lemstova har fått eit nytt tilbygg som ligg som ein grå «skugge» bak gamlehuset. Biletet er tatt av frivillige i samband med kulturminneregistreringa. Foto: Sveio kommune.

Meir kompetanse i kommunane

Rundt 200 kommunar har fått midlar frå Riksantikvaren til å lage kulturminneplanar sidan 2011.

AV KARI LARSEN, RIKSANTIKVAREN

Prosjektet «Kulturminne i kommunane» (KIK) er ein del av Riksantikvaren sitt kunnskapsløft og skal styrke kommunane sin kompetanse i arbeidet med den lokale kulturarven. Ein viktig del av prosjektet er å arbeide for at fleire kommunar skal lage kulturminneplanar. Per i dag er det rundt 70 kommunar som har ein eigen kulturminneplan.

Ein kulturminneplan er kommunen si eiga oversikt over viktige kulturminne og kulturmiljø i kommunen og plan for forvaltninga av desse. Gjennom arbeidet med å lage ein kulturminneplan får kommunen både oversikt over egne kulturminne, og ein får sett temaet på den politiske dagsorden og aktualisert kulturarven i samfunnsutvikling

og sivilsamfunnsbygging. Det tar to til fire år å få ferdig ein kulturminneplan, og kommunen kan få økonomisk hjelp til arbeidet frå Riksantikvaren. Nokre fylkeskommunar støttar òg arbeid med kulturminneplanar.

Riksantikvaren gir òg midlar til ulike samarbeidsmodellar, både i regi av fylkeskommunane og til samarbeid med fleire kommunar, museum og andre som ønskjer det. Dette gjer det mogleg å nytte felles kunnskap, og gje råd og rettleiing undervegs.

Målet er at 90 % av alle kommunar skal ha ein kulturminneplan i løpet av 2020.

Riksantikvaren sender ut invitasjon til fylkeskommunane om å sende inn søknader om midlar for 2016, med frist 15. februar. Om din kommune ønskjer å vere med, kan de ta kontakt med fylkeskommunen.

#kongsbergimitt hjerte

på Instagram

Vinnerbildet til Ida Skarrabekk

Riksantikvaren og Statens vegvesen samarbeider om prosjektet «Våre gater og plasser», der Kongsberg er en av samarbeidskommunene. I oktober var det konferanse om byutvikling, med et spesielt fokus på Vestsiden. I den forbindelse var det en utstilling med ulike framtidsscenarioer for bydelen, laget av studenter ved Norges miljø- og biovitenskapelige universitet. I tillegg ble det arrangert en Instagram-konkurranse i samarbeid med Laagdalsposten. Aktuelle motiver var blant annet byliv, møteplasser i byen og historiske kvaliteter i byen. 21. november ble vinneren kåret og hun kunne motta en bysykkel i premie.

Juryen hadde følgende å si om vinnerbildet til Ida Skarrabekk:

Fotografen har på en elegant og velkomponert måte fanget både det nye og det gamle i Kongsberg. Et interessant blikk som gir mulighet for refleksjon rundt byens og plassens historie og funksjon.

Vi gratulerer!

instagramkonto: tommyhommy

instagramkonto: tommyhommy

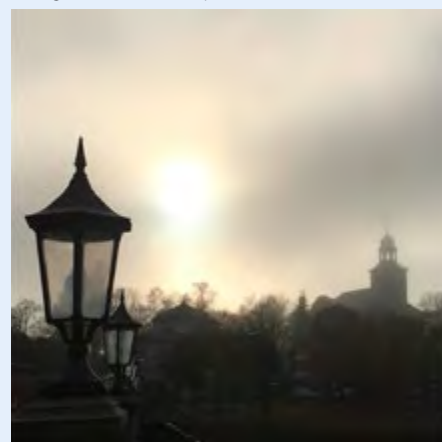
instagramkonto: henriettebendiksby

instagramkonto: brasol2

instagramkonto: mira_photo

instagramkonto: eigilkr

Å vandre i historien

De siste tre årene har Riksantikvaren samarbeidet med Turistforeningen om prosjektet Historiske vandreruter. Samarbeidet har resultert i flere vandreruter hvor historie og kulturminner er en sentral del av opplevelsen for turgåerne.

AV LOUISE BRUNBORG-NÆSS

Det er rundt 150 år siden de første europeiske turistene begynte å oppsøke Norge for å oppleve den «ville» naturen. Etter hvert begynte interessen for friluftsliv også å bre om seg blant nordmenn, i takt med at folk fikk mer fritid. I dag oppgir mer enn 90% av oss at vi driver med en eller annen form for friluftsliv¹. Ut skal vi, uansett årstid, uansett vær!

Friluftslivets år i 2015 resulterte i en rekke satsninger og arrangementer over hele landet. Historiske vandreruter er gamle ferdselsveier som åpnes for nye vandrere, og har vært Riksantikvarens satsing i dette året. Vi håper de histo-

riske vandrerutene gjør turgåere mer oppmerksomme på kulturminnene som finnes rundt oss, også i områder som kan oppfattes som «fri og uberørt natur». Det er ekstra bonus om vandrerutene også inspirerer mennesker som er interessert i kulturminner og historie til å komme seg ut på turer som er både litt lengre og litt tøffere enn en byvandring eller rusletur på historisk grunn.

Seks historiske vandreruter åpnet

Den Norske Turistforening (DNT) er en av de eldste medlemsorganisasjonene i Norge, stiftet i 1868. DNT har 500 hytter, både betjente og ubetjente, over hele landet. Langs de historiske vandrerutene ligger flere DNT-hytter fra ulike tidsepoker og med ulik standard. Og det trengs,

for flere av rutene er lange og overnatting må til.

I løpet av 2015 har seks historiske vandreruter blitt lansert. En krevende tur som tar deg fra fjell til fjord (eller omvendt) er den gamle ferdselsvegen fra Gudbrandsdalen til Nordfjord over fjellskaret Kamperhamrane. Her viser store, flere hundre år gamle varder vei gjennom tåka. De oppmurte steintrappene ned til Sunndalsseter er nylig restaurert av sherpaer fra Nepal. Turen er nesten fire mil lang, men overnatting på den knøttlille DNT-hytta Skridulaupbu ved Rauddalsvatn gjør den likevel overkommelig for folk i god form. Rauddalen har vært brukt til jakt, fiske og beite i hundrevis av år, og området er rikt på arkeologiske kulturminner som buestillinger og fangstanlegg. Å komme over kanten av Kamperhamrane etter den strabasiøse turen over fjellet og skue utover den frodige Sunndalen med sin setergrend og vakre kulturlandskap, er en like fantastisk åpenbaring nå som det må ha vært for driftekarer, tjenestejenter og

1 SSBs levekårsundersøkelse 2014

Varder som viser veg
over Kamperhamrane.
Foto: Louise Brunborg-Næss

Nye skilt med Historiske vandruter-emblem er satt opp langs rutene. Her fra ferdsselvegen over Kamperhamrane. Foto: Louise Brunborg-Næss

De seks historiske vandruterne

- Finnskogrunden (Kongsvinger)
- Turistvegen over Folgefonna (Kvinnherad/Odda)
- Kamperhamrane (Stryn/Skjåk)
- Jacobineruta (Frogn/Hurum)
- Flyktningeruta (Oslo, Enebakk, Eidskog til Sverige)
- Telegrafruta (Rana/Saltdal)

Digitale satsninger:

- Gå Flyktningeruta og Turistvegen over Folgefonna som virtuelle turer på nett. Prosjekt i regi av Kultur- og naturreise: <http://knreise.no/demonstratorer/>
- Geocaching er orientering og skattejakt ved hjelp av en mobilapp. Langs Finnskogrunden, Flyktningeruta og Telegrafruta er det lagt ut geocacher med poletter med Historiske vandruter-logoen. Til hver cache er det en søkbar nettside med info om stedet cachen ligger på. Les mer på www.geocaching.com
- Etter hvert vil også kulturminner fra de historiske vandruterne vises i kartene på UT.no

andre som tok seg over fjellet før veien over Strynefjellet ble anlagt.

I nord og øst

Telegrafruta i Saltfjellet er den nordligste av rutene. Telegraflinja ble trukket tidlig over Saltfjellet for å få bedre kommunikasjon med Lofoten om fisket. Å gå tur langs den gamle telegraftraséen er som en skattejakt: I tillegg til faste kulturminner, som oppmurte stolpefundamenter og rallarhytter, er det utallige løse kulturminner etter telegraf- og telefonlinja langs ruta: stolper, stolpesko, kabelkveiler, etc. Gjenstander man snubler over underveis på turen kan like gjerne være kulturminner som «gammelt skrot».

Den lengste av turene som har blitt lansert i år er den 12 mil lange Flyktningeruta. Den går gjennom oslomarka og Akershus til svenskegrensen og gir et innblikk i prøvelsene flyktninger og kuréerer under andre verdenskrig måtte igjennom for å komme seg i trygghet i Sverige. Anja Heie fra Riksantikvaren gikk hele turen

i september – på de neste sidene kan du lese om hennes møte med krigshistorien.

Digital formidling

Formidling av historie og kulturminner har vært viktig i prosjektet. Det har vært samlet inn mye materiale som tidligere bare har vært tilgjengelig på folkemunne, i private arkiver eller i gamle bygdebøker. Nå er det aller meste gjort tilgjengelig på nett: på Lokalhistoriewiki og Wikipedia, på kulturminnesøk.no og på Digitalt fortalt, for å nevne noe. Her er mulighetene mange, både for å lese seg opp før turen og lære underveis.

God formidling av kulturarven kan også bidra til at kulturminner langs de historiske vandruterne blir bedre ivarettatt. Det er ikke lett for et utrent øye å vite forskjellen på for eksempel en rydningsrøys eller en tilfeldig steinhaug.

Veien videre

Seks ruter er åpnet i år, det skulle vært syv: Den offisielle åpningen av Brudleruta,

en vandring over Sirdalsheia i sporene til brudefølger som gikk den samme veien for flere hundre år siden, ble avlyst på grunn av den ekstremt våte sommeren med sen snøsmelting. Vi satser dermed på åpning av denne i 2016.

Til nå er mer enn 300 kilometer med tursti blitt ryddet og merket og 1500 mennesker har deltatt på åpningsarrangementer og fellesturer i løpet av sommeren. Men 2015 markerer bare begynnelsen av prosjektet. Ambisjonen er at én til to nye ruter skal lanseres hvert år framover. Turene skal etableres under lokal prosjektledelse av turlag, kommuner, historielag eller andre. Kriteriene for å få en rute godkjent skal være strenge. «Historisk vandrute» skal være et anerkjent kvalitetsstempel for unike turopplevelser over hele landet. God tur!

På gården Malnes har mange flyktninger vært innom for skjul og hvile før de ble hjulpet over grensa til Sverige av folkene på gården.
Foto: Anja Heie, Riksantikvaren

Langs Flyktningeruta

– lang ferd mot Sverige

I løpet av andre verdenskrig flyktet rundt 50 000 personer fra Norge til Sverige. Ved å følge den skiltede «Flyktningeruta» fra Skullerudstua i Oslo og østover, kan vi gå i sporene til de som var på flukt under krigen. Artikkelforfatteren brukte fire dager på den 12 mil lange ruta.

AV ANJA HEIE, RIKSANTIKVAREN

Årsakene til at så mange flyktet til Sverige under krigen varierte. Noen fryktet straff etter illegalt arbeid eller så muligheten for å drive bedre motstandskamp på den andre siden av grensa. Da situasjonen for de norske jødene ble kritisk i 1942, flyktet også enkelte jøder til Sverige. I tillegg foregikk det en omfattende kurertrafikk. Hemmelige dokumenter til norske myndigheter i Sverige og England ble fraktet over grensa, mens utstyr, penger og brev til motstandsbevegelsen i Norge ble fraktet motsatt vei.

Rutene flyktningene og kurerene fulgte varierte også. For ikke å bli oppdaget gjaldt det å følge stier som få kjente til.

Fra Oslo gikk det mange ruter. Den som i dag er skiltet som «Flyktningeruta», fra Skullerudstua ved Østmarka i Oslo, gjennom Enebakk og Aurskog til Sverige og videre til Norske Grenselosers Museum i Eidskog, er en kombinasjon av flere ruter som ble brukt under krigen. Flyktningeruta var én av seks historiske vandreruter som ble åpnet av Riksantikvaren i samarbeid med Den Norske Turistforening i 2015.

Da jeg skulle gå den 120 kilometer lange ruta var jeg så heldig å ha følge av Helge Johansen fra Foreningen Flyktningeruta. Han kjenner Flyktningeruta og de mange historiene fra området godt, og har vært viktig for arbeidet med skiltingen og skjøtselen av ruta.

Dag 1: Opp og ned, og opp igjen ...

Den første delen av ruta går også under navnet «Timianruta». Dette var en mye brukt kureroute og ble regnet blant de tøfeste og sikreste rutene i Sør-Norge. Østmarka er mer kupert enn en kanskje skulle tro. Det merket vi godt på turen østover, på tvers av dalførene i nord-sør-retning.

Underveis kom vi forbi mange krigsminner og steder som kan knyttes til ulike hendelser under andre verdenskrig. Noen steder er det få spor igjen. Andre steder

er godt synlige i terrenget og er merket med skilt, som for eksempel «Milorg-hula» som ligger noen kilometer fra Skullerudstua. Her hadde motstandsorganisasjonen Milorg mobiliseringssted og våpenlager. Tilsvarende huler finnes også flere andre steder i Østmarka.

Etter ca. 18 kilometer ankom vi vårt første overnattingssted – den tidligere husmannsplassen Bøvelstad som ligger ved Børtervann, omtrent midt i Østmarka. I dag er dette en ubetjent DNT-hytte, den eneste DNT-hytta langs Flyktningeruta. Det betyr at turen stort sett er basert på at en har med seg telt – så sant en ikke er så heldig å ha med seg en kjentmann som har gode kontakter langs ruta, enten det gjelder overnatting eller skyss deler av veien.

Dag 2: Over Øyeren

Dag 2 fortsatte ferden gjennom det kupert terrenget, før vi kom ut av skogen og til åpnere landskap da vi nærmet oss innsjøen Øyeren. I dag finnes det ingen fast avtale om båttransport over Øyeren, men buss rundt vannet er et alternativ. Vi hadde gjort en avtale om skyss over til Enebakkneset på forhånd, så da vi ankom Øyeren lå en båt og ventet på oss. Mannskapet hadde visst ventet en stund. Vi hadde nok undervurdert tiden det tok

På vei til Sverige langs Flyktningeruta. Foto: Åse Bitustøl, Riksantikvaren

Helge Johansen fra Foreningen Flyktningeruta ved minnesteinen for de mange grenselosene som risikerte sine liv for å hjelpe andre i sikkerhet. Foto: Anja Heie, Riksantikvaren

«Milorghula» ble aldri funnet av tyskerne, så her lå våpen, sprengstoff, hjemmelagde håndgranater og annet utstyr trygt. Foto: Anja Heie, Riksantikvaren

å komme seg gjennom marka og dagen skulle vise seg å bli lang. Svært lang.

Mot slutten av dagen kom vi forbi Sol-lia, en rød stue i skogen som var base for kommandogruppen Hector på slutten av krigen. Deretter var vi heldige og ble kjørt i bil de siste kilometerne. Da vi kom i mål rett før det ble mørkt, hadde vi gått over tre mil denne dagen.

Mens vi fryktet mørket og gikk på for å utnytte dagslyset, var det motsatte ofte tilfellet under krigen. I nattens mulm og mørke var naturligvis sjansen for å bli oppdaget mindre. Mange av de tyske soldatene var dessuten ikke helt fortrolige med marka, spesielt ikke i mørket. Sånn sett kunne nordmenn på tyskernes side være en større trussel. De var vant til å bevege seg i det kuperte terrenget.

Også under krigen kunne deler av ruta bli tilbakelagt med bil eller båt, mens andre deler foregikk til fots. Det var heller ikke uvanlig at flyktninger ble fraktet med bil nesten helt fram til grensa, før de ble ført trygt over til friheten av lokalkjente. Mens noen flyktninger bega seg ut på egenhånd, var de fleste helt avhengige av hjelp fra de såkalte grenselosene.

Dag 3: Helt på grensa

På dag tre kom vi forbi en minnestein med en plakett som forteller om den omfattende flyktninge- og kurervirksomheten i området. Den retter også en stor takk til alle dem som risikerte sitt eget liv for å bringe andre i sikkerhet, som for eksempel

de som bodde på gården Malnes under krigen. Malnes ligger strategisk til, like før grensa. Her har mange flyktninger vært innom før de ble lost videre over til Sverige av folkene på gården.

Vi fikk også oppleve stor gjestfrihet da vi ble tatt imot på gården. Her tilbrakte vi den siste natten før vi skulle krysse grensa dagen etter. I dag er det lederen i Foreningen Flyktningeruta, Magne Malnes, som eier gården. Han er sønn og barnebarn til dem som bodde her under krigen.

– Min far Eyolf og bestefar Johan fulgte ca. 1000 flyktninger, som fikk mat og overnatting, tørre klær og trøst av bestemor på Malnes, over grensa, kan Malnes fortelle.

– Jeg mener det er svært viktig å formidle historien videre til kommende generasjoner, kanskje spesielt med tanke på dagens flyktningsituasjon. Det er også viktig å fortelle historien om grenselosene, og ikke minst hedre dem for deres gode og risikofylte arbeid for å hjelpe mennesker som var i livsfare, uten betaling eller ordre fra norske myndigheter.

Dag 4: Fred og frihet

Fra Malnes er det ikke langt å gå før en er inne i grenslandet mellom Norge og Sverige, markert med en flathogget «korridor» med grenserøyer. Etter å ha gått i tre lange dager, følte det godt å ha nådd grensa.

Følger en ruta videre inn i Sverige, kommer en forbi flere steder med fine

informasjonsskilt, som ved hytta Langebäck. Her passerte mange flyktninger under krigen, og noen overnattet også på Langebäck før de dro videre.

Flyktningerutas endestasjon er Norske Grenselosers Museum i den gamle skolestua på Skjølåbråten ved innsjøen Skjervangen i Eidskog. Dermed krysser ruta grensa igjen og fører deg tilbake til Norge. Ved museet formidler ildsjeler historien om den omfattende flyktningstrafikken og grenselosene som risikerte sitt eget liv for å redde andres.

Faktaboks: Flyktningeruta – en historisk vandrerute

- «Flyktningeruta» går fra Skullerudstua ved Østmarka i Oslo, gjennom Enebakk og Aurskog til Sverige, og videre til Grenselosmuseet i Eidskog.
- Lengde: ca. 120 kilometer.
- Vanskelighetsgrad: til dels krevende.
- Antall dager: fire-fem dagsetapper, men kan også deles inn i kortere etapper over flere dager.
- Overnatting underveis: DNT-hytta Bøvelstad og telt. Ved forespørsel kan Magne Malnes, dagens eier av gården Malnes, være behjelpelig med overnatting til små grupper i hus, gamle eller telt.
- Historikk: «Flyktningeruta» ble offisielt åpnet i 1995. I forbindelse med Friluftslivets år i 2015 har den blitt oppgradert med nye skilt og skjøtsel av ruta, som en del av prosjektet Historiske vandreruter som er et samarbeid mellom Den Norske Turistforening og Riksantikvaren.
- Norske Grenselosers Museum i Eidskog formidler historien om grenselosene og flyktningstrafikken i området under krigen.
- Les mer om og se kart over Flyktningeruta på ut.no og på Lokalhistoriewiki

Kulturminner og klimaendringer

Klimaendringene vi opplever vil ha innvirkning på kulturminnene våre og bevaringen av disse. Aurland kommune i Sogn og Fjordane ble med på et prøveprosjekt, slik at de kan være bedre forberedt på et mer ustabil klima.

AV MARTE BORO, RIKSANTIKVAREN

Klimaet endrer seg. Vi opplever mer nedbør, flom, uvær og mildere klima. Disse klimaendringene øker belastningene på kulturminnene og kulturmiljøene våre. Flere skader, som råteskader, vil utvikle

seg over lang tid. I tillegg må vi være forberedt på at utbredelsesområdene til ødeleggende kryp, som husbukken, utvides. Men vi vil også oppleve flere ekstremhendelser slik som flom, ras og hølregn som følge av røffere klima.

Vi må forberede oss

Riksantikvaren ønsker å samarbeide med regional og lokal kulturminneforvaltning for å stå best mulig rustet til å takle et endret klima. Det er kommunene som kjenner sine kulturminner best, og som vet hvor skoen trykker når det gjelder landskap, værtyper og andre forhold. Mange kommuner er også godt i gang med kommunedelplaner for kulturminner. Slike kulturminneplaner kan bli et sentralt redskap for å sikre viktig kulturarv

under endrete klimatiske forhold. Skal vi forberede oss godt nok, trenger vi enda mer kunnskap og erfaring. Riksantikvaren tok derfor initiativ til pilotprosjektet «Kulturminner og klimaendringer» i Aurland kommune.

Kunnskap for mange

Pilotprosjektet i Aurland kommune har gitt nyttig erfaring fra konkret arbeid med reelle problemstillinger. Vi brukte generell kunnskap om forventete klimaendringer og risikoen for skader på kulturminner, og så dette i forhold til erfaringer med forvaltning av enkelte kulturminner og kulturmiljøer. Med dette som utgangspunkt har vi laget risiko- og sårbarhetsanalyser for noen få kulturminner og kulturmiljøer i kommunen. Vi har

også sett på hvilke tiltak som kan være aktuelle for å redusere skadene og prøvd å vurdere hvilke ressurser dette vil kreve.

Otternes

Et av bygningsmiljøene vi vurderte var Otternes bygdetun. Et flott anlegg med mange gardsbygninger; bolighus og driftsbygninger oppført i laft. Anlegget ligger opp fra fjorden, i bratt terreng. En rekke klimaendringer vil kunne få konsekvenser for bevaringen av dette anlegget. Mer nedbør og økt temperatur vil øke farene for ras og jordsig, gi mer overvann og gunstigere forhold for råte-sopp og husbukk. Vi anbefalte avledning av vann lengre oppe i lia, årlig sjekk av de mest værutsatte ytterveggene, sjekk av fundamentene for å oppdage begynnende

utglidninger og sjekk for husbukkskader. Vi anbefalte også at det blir utarbeidet en skjøtselsplan slik at man sikrer at vegetasjonen blir holdt i sjakk. I tillegg vil det være behov for å finne ut av effektive tiltak mot husbukken. En viktig del av pilotprosjektet har vært å vurdere hvordan man skal organisere og gjennomføre et slikt arbeid. En konklusjon er at på lengre sikt vil klimaendringene kreve at rammene for drift av et slikt anlegg økes.

Beredskap

Pilotprosjektet hadde som mål å starte utviklingen av arbeidsmetoder og redskap for kommuner, fylker og Riksantikvaren, slik at vi kan møte klimaendringene på en best mulig måte. Samarbeidet med kommunen og andre aktører i Aurland

har gitt oss et godt grunnlag for å fortsette arbeidet sammen med flere kommuner. Målet må være at flest mulig kommuner i fremtiden har god beredskap. Selv om vi ikke alltid kan forutse hva som kommer til å skje, kan vi med god beredskap ha tiltak på plass som reduserer skadeomfanget.

Kulturminner og klimaendringer – Pilotprosjekt – Aurland kommune

Pilotprosjektet har vært et samarbeid mellom Aurland kommune, Sogn og Fjordane fylkeskommune, Fylkesmannen i Sogn og Fjordane, Norges vassdrags- og energidirektorat (NVE) og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU). Rapporten kan lastes ned fra Riksantikvarens hjemmesider: www.ra.no

Riksantikvarens kulturminnesamarbeid i Georgia

Som mange andre tidligere sovjetrepublikker har Georgia slitt med økonomisk vanskelige tider, politisk ustabilitet og svak statlig styring. Georgia er en ny stat, men har en gammel historie. Landet er rikt på kirker, klostre, historiske byer, og gamle ruiner fra nær sagt alle tider.

AV SIRI WOLLAND OG JØRGEN H. JØRGENSEN,
RIKSANTIKVAREN

Private utbyggere og en mer liberal økonomisk politikk har i de senere årene utfordret kulturminnevernet, og i tillegg er hyppige jordskjelv et problem i området. Myndighetene i Georgia vil nå bedre bevaringen av de gamle nasjonale kulturskattene.

Betlemi

I 2005 ble Riksantikvaren invitert av UNESCO til å delta med økonomiske virkemidler og faglig ekspertise i et prosjektsamarbeid med International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) Georgia. Prosjektet skulle revitalisere Betlemi, en av de viktigste historiske bydelene i Georgias hovedstad Tbilisi. Bydelen led under årelang forsømmelse og dårlig vedlikehold, og fattigdom og manglende lokal stolthet. Prosjektarbeidet skulle rehabilitere offentlige torg og rom, gi akutt vedlikehold til utvalgte bygninger, særlig der det var utette tak, og større restaureringsarbeider ble gjort på noen særlig utvalgte historiske bygninger. Flotte arkitektoniske detaljer skulle få komme til sin rett. Det er gjort mye og godt arbeid for pengene, men behovet er stort for ytterligere investeringer og ekspertise.

Digital oversikt

I tillegg til restaureringsarbeidene i Betlemi har Riksantikvaren og den georgiske riksantikvaren siden 2008 gått inn i et større samarbeid på forvaltningsnivå. En GIS-database (geografiske informasjonssystemer) er etablert, og digitaliseringen av Georgias kulturminnearkiv er igangsatt. Det er viktig at kulturminner av alle slag registreres for å få en mest mulig forutsigbar forvaltning. Riksantikvaren har også bidratt til arbeidet med å styrke forvaltningen av kulturminner i små og mellomstore historiske byer samt til forvaltningsplaner av større kulturminneområder.

Det tette samarbeidet mellom partene har så langt gitt mange gode erfaringer og resultater. Georgisk riksantikvar og ICOMOS Georgia ønsker å videreføre samarbeidet, og Riksantikvaren søker om midler fra Utenriksdepartementet for flere viktige prosjekter som er på trappene.

Bydelen Betlemi i Tbilisi, Georgia. Alle foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

Pro Monumenta

AV HÅKON HALGRIMSEN, RIKSANTIKVAREN

I prosjektet Pro Monumenta samarbeider Riksantikvaren og Forsvarsbygg med Monuments Board i Slovakia for å utvikle gode vedlikeholdsrutiner for historiske bygg. I Slovakia drar man nå på førstehjelpstokt for kulturminnene.

I dag brukes mange historiske bygninger aktivt som grunnlag for kunnskap, opplevelser, sysselsetting og verdiskaping både lokalt og regionalt. Bygningene er likevel avhengig av godt og jevnlig vedlikehold.

– Det handler om god kulturminneforvaltning ved å utbedre mindre skader nå kan man unngå større reparasjoner senere, sier Harald Ibenholt, seksjonsleder hos Riksantikvaren.

I prosjektet drar tre team med eksperter

Foto: Pavol Izvolt, Monuments Board of the Slovak Republic

og håndverkere rundt i hver sin region i Slovakia. Med på veien har håndverkere nødvendige materialer og utstyr for å gjennomføre små reparasjonsarbeider. Prosjektet lager en tilstandsrapport over skadeomfanget og gir også anbefalinger for fremtidig vedlikehold. Målet er å gjøre undersøkelsene årlig.

– Det finnes ikke noe tilsvarende system i Norge. Prosjektet kan gi nyttige erfaringer, sier Ibenholt.

Prosjektet er finansiert gjennom EØS-midler og har egen hjemmeside: www.promonumenta.sk

Modernisme møter folkekunst

Rolf Nesch og gården Ragnhildrud i Liagardane

Da en samtidskunstner flyttet til en norsk fjellgård oppsto et særegent møte mellom fortid og nåtid. Gården Rud på Liagardane i Ål ble i 1951 kjøpt av billedkunstneren Rolf Nesch og hans kone Ragnhild Hald. Nesch omdøpte gården til Ragnhildrud, og restaurerte gårdsbygningene på sin måte. Stabburet fikk ny front; tradisjonell treskurd og internasjonal modernisme ble koblet sammen med en sjelden vri.

AV KAARE STANG

I oktober 1933 kom en flyktning til Norge. Rolf Nesch, kjent tysk billedkunstner og ekspresjonist. Etter Riksdagsbrannen og Hitlers maktovertakelse samme år, valgte han å forlate Tyskland. I Hamburg hadde han markert seg som nyskapende grafiker og ble raskt utsatt for kunstnerisk sensur. Hans moderne uttrykk ble stemplet som «Entartete Kunst». Rolf Nesch var en beundrer av Edvard Munch, og blant annet derfor reiste han til landet i nord. Bare få dager etter at han kom til Norge, fikk han slippe inn på Ekely. Edvard Munch selv viste ham rundt i atelierene. Serveringen hos hans store forbilde var enkel; to kopper te og en sigar.

Krigen

I femten år levde Nesch et vanskelig og omflakkende liv. Han flyttet omkring fra Slependen og Nesøya i Asker, til Hellvik på Nesodden, og til Røn i Vestre Slidre. Under krigen fryktet han som tysk statsborger og tidligere reserveoffiser å bli innkalt til tysk militærtjeneste. I desember

1941 måtte han melde seg på Reichskommissariatets kontor i Storgaten i Oslo. To år senere høsten 1943 ble han innkalt. I desperasjon kastet han seg foran trikken på Skillebekk for å unngå krigstjeneste. Det kostet ham nesten livet. Etter langvarig rekonvalesens kom han gradvis til hektene, men han fikk varig svekkelse i venstre arm.

Maleren Pola Gauguin og dikteren Henrik Rytter var to av Neschs viktigste støttespillere, som ga ham innpass i norsk kulturliv. Pola Gauguin arbeidet også aktivt for at Nesch skulle få norsk statsborgerskap. Med skriftlig anbefaling fra høyesterettsjustitiarius Emil Stang, fikk Nesch i 1946 innvilget sin søknad om varig norsk statsborgerskap. Stang skrev: «Jeg kjenner maleren Rolf Nesch som en utmerket mann og 100% antinazist. Han fortjener å bli norsk statsborger».

Gården Ragnhildrud

I 1945 hadde han truffet skuespilleren Ragnhild Hald ved Det Norske Teatret.

Rolf Nesch under sin særegne stabbursfrontdekor etter at stabburet ble flyttet til øst på tomten. Bildet er tatt i 1963. Foto: Rolf Härkner

Rolf Nesch og Ragnhild Hald med barnebarnet Kirsten Hjelte, sommeren 1955. Her sees stabburet på sin opprinnelige plass vest på tomten med opprinnelig utskåret front. Foto: Privat.

Foto: Kaare Stang

Hovedbygningen ble på 1950-tallet kledd med panel og fikk nye vinduslemmer.
Foto: Kaare Stang

De bodde i en leilighet i Industrigaten i Oslo. Men i byen fant ikke Nesch et egnet arbeidssted som ga ham ro og konsentrasjon. Ekteparet oppsøkte ledige eiendommer i Enebakk og i Gudbrandsdalen, men fant ikke det de var ute etter. Til slutt kom de over en annonse for en eiendom i Ål. De fikk skyss av venneparet Eva og Gunnar Wiik. I varebil dro de til Liagardane som ligger høyt over dalen i Ål kommune. Bilen hadde ikke vinduer bak, så ekteparet Nesch/Hald hadde ikke sett noe av landskapet på den fire timers lange turen. Da de steg ut av bilen og så det fantastiske panoramaet, var de overbevist. Her skulle de bo. Gården het Rud og lå høyt og ulendt i det bratte terrenget. I august 1951 flyttet Rolf Nesch til Ål, mens hans kone fortsatt spilte teater i Oslo. Nesch markerte eierskiftet ved å omdøpe gården til Ragnhildrud etter sin kone.

Bygningene på gården var preget av forfall, og i 1952 startet Nesch med restaureringsarbeider. Det var mye å ta fatt

i. Han fikk skiftet tak på tømmerlåven, som hadde seget på grunn av manglende drenering. Våningshuset fra 1912 i to etasjer var utført i solid tømmer, men var dårlig isolert og det var lekkasje i taket over bislaget. I 1960 la han inn moderne panel. I tillegg utformet han særegne vinduslemmer rundt de gamle vinduene. Lemmene fikk geometriske speil av trekant, med fargesetting inspirert av gamle hallingstuer; lys bondeblå og bonderødt. Restaureringen av gården kostet mye penger, men Nesch var fornøyd: «Det er moro å sette den i stand igjen, selv om alt jeg tjener går samme veien. I Oslo blir pengene borte, uten at man har noe igjen for det, mens her er det verdier man arbeider opp, og har gleden av».

Stabburet

Stabburet fikk den mest originale løsningen. Rolf Nesch mente at dette sperret for utsikten fra hovedbygningen vestover

i det lange dalsøkket mot Ål sentrum. Derfor ville han flytte stabburet fra vest til øst på tomten. Det falleferdige sauefjøset som lå mot øst måtte rives, og stabburet ble flyttet dit sauefjøset hadde stått.

I 1960 ble stabburet demontert, og Nesch skaffet fagkyndig hjelp til flyttingen av konservator Arne Berg ved Norsk Folkemuseum. Samtidig fikk Nesch en original idé. Den gamle fronten foran svalgangen i stabburet ville han fjerne, og erstatte det opprinnelige utskårede mønsteret med sin egen kunstneriske vri. Dermed oppsto en artistisk kobling mellom fortid og nåtid. Rent antikvarisk sett var løsningen diskutabel, men kunsthistorisk oppsto et desto mer spennende møte. Rolf Nesch tilførte det gamle stabburet en ny kunstnerisk dimensjon.

Nesch tegnet med tømmerblyant rett på trebord som ble skåret ut med båndsag og hullbor av en snekker på Ål. Motivene ble utført på frihånd, Nesch hadde

Vinduslemmene med speil av trekanter, ble formgitt av Rolf Nesch på slutten av 1950-tallet. Foto: Kaare Stang

ikke laget detaljerte skisser. Utskjæringer i svalgangens front er moderne, og enkelte av figurasjonene minner om motiver av Joan Miró og Paul Klee. Samtidig er Neschs utskjæringer en hyllest til norsk treskjærerkunst og fortidens dragestil. Han hadde et aktivt forhold til folkekunst fra flere land. I likhet med andre billedkunstnere innenfor modernismen, var han opptatt av enkelheten og det uttrykksfulle i masker og rituelle gjenstander fra afrikanske land og Sør-Amerika. Han samlet på slike gjenstander, men etter hvert konsentrerte han seg om norske antikviteter og møbler. I Hallingdal var han en trofast gjest på auksjoner.

Atelieret

Den 19. januar 1963 leste arkitekt John Engh en større artikkel i Dagbladet om feiringen av Rolf Nesch sin syttiårsdag på Ragnhildrud. På fotografiet så man kunstneren avbildet sammen med utskårne metallfigurer og lysende

speilglassbiter på gulvet; blinkende sild. I artikkelen sto det at materialbildet skulle bli 11 meter langt og 3 meter høyt. Arkitekt Engh som arbeidet med fullføringen av Indeksbygget på Drammensveien i Oslo, fikk en overraskelse: Materialbildet som Rolf Nesch var i gang med hadde omtrent nøyaktig samme mål som øvre del av fondveggen i foajeen som Engh arbeidet med å tegne.

Arkitekten var en stor beundrer av Nesch og tok øyeblikkelig kontakt. Styret og kunstnerisk rådgiver ble koblet inn. En delegasjon dro til Ål og forhandlet. Nesch sa seg villig til å utføre utsmykningsoppdraget med det planlagte «Sildefiske», men for å få det til trengte han et nytt og større atelier. Dette ble akseptert. Etter arkitekt Enghs tegninger, ble atelieret oppført rett ovenfor porten til Ragnhildrud, og Nesch kunne flytte inn allerede før jul 1963. I september 1965 ble «Sildefiske» avduket på fondveggen i Indeksbygningens foaje. Der henger det fortsatt.

Metalltrykk

At atelieret ble lagt utenfor tunet på Ragnhildrud, ble gjort bevisst for å unngå at den nye bygningen skulle komme i visuell konflikt med de gamle husene. Der kunne han nå arbeide med flere større arbeider samtidig. Her kunne han også videreutvikle sin egen banebrytende grafiske teknikk (metalltrykk) som han først tok i bruk i Hamburg i 1932, og som han fikk sitt internasjonale gjennombrudd med på 1950-tallet. Med metallsaks klippet Nesch ut figurer av tynne sinkplater: Fugler, fisker og fabeldyr, eller kirkespir, øyne eller andre former. Så ble disse elementene bearbejdet videre med hammer og meisel eller ved pålodding av fine messingtråder. Til slutt ble alle elementene lagt på bunnplaten. Der slutførte han selve komposisjonen før han farget inn alle deler med farger som han rev på stedet og blandet med trykkolje. Papiret han brukte var nederlandsk bøttepapir, som ble godt fuktet før trykking slik at papirfibrene

Stabburet fra 1800-tallet ble flyttet i 1960 fra sørvest på tomten til øst for å gi bedre utsikt fra hovedhuset. Foto: Kaare Stang

Eivind Otto Hjelle var svigersønn av Nesch. Han har skrevet flere bøker om kunstneren og forvalter eiendommen i dag. Foto: Kaare Stang

Da Rolf Nesch flyttet stabburet, skiftet han ut svalgangsfronten med ny dekor. Foto: Kaare Stang

skulle tåle presset når opphøyde motiver og papiret ble kjørt gjennom trykkpressen. Trykkplatens forhøyninger med metallfigurer, netting og metalltråd ga de grafiske bladene sitt karakteristiske relieffpreg i papiret.

Epilog

På Ragnhildrud levde Rolf Nesch et relativt ensomt liv. Som skuespiller måtte hans kone bo i Oslo det meste av tiden. Men de brevvekslet hyppig. Først etter åtte år, i 1959, fikk han innlagt telefon. Nesch fikk et godt forhold til sin assistent, Embrik Medgard, som bodde på gården nedenfor. Han var en allsidig og dyktig håndverker som ble en hjelpende hånd i de ofte krevende oppgavene som Nesch ga seg i kast med. Etter Neschs anvisninger, kunne Medgard lage treformer som materialbildene ble bygget opp av, og han var ekstra hjelp ved all loding. Hans krefter trengtes når den

tunge trykkpressen skulle dras. Medgard hadde også god erfaring og visste når papiret hadde riktig fuktighet før preging i trykkvalsen, så papiret ikke skulle sprekke under trykking.

Rolf Nesch ble boende på Ragnhildrud frem til 1972 da han fikk slag. Han døde i oktober 1975 i Oslo. Samme år døde også hans kone Ragnhild Hald. Ragnhildrud gård er ikke fredet i dag, men gårdstunet er registrert som verneverdig. Familien etter Nesch og Hald har skjøttet bygningene på en pietetsfull måte, og ivaretar dem etter antikvariske prinsipper. I dag eies gården og atelieret av svigersønnen Eivind Otto Hjelle og hans barn og barnebarn. Hjelle, som er tidligere programredaktør i NRK, har skrevet en rekke bøker om Nesch og er også aktiv i formidling, gjennom foredrag og utlån av kunstverk. Familien holder stedet i hevd, og har nylig jekket opp låven, og lagt nye tømmeromfar,

skiftet ut og spuntet tømmer som var råttent. Familien samles på dagnad for rydding og vedlikehold, hvor også barnebarna deltar aktivt. Dermed er gården sikret en videre eksistens som levende kulturminne og et vitnesbyrd etter en internasjonal kunstner, bosatt i Norge.

Kilder:

- Eivind Otto Hjelle: Rolf Nesch, Gyldendal, Oslo, 1998
- Eivind Otto Hjelle: Rolf Nesch i atelieret på Ragnhildrud i Liagardane, Nesch-museet, Ål, 2015
- Sidsel Helliesen og Bodil Sørensen: Rolf Nesch - The Complete Graphic Works, Skira, 2009
- Eva Wiik: Min venn Rolf Nesch, Grøndahl Dreyer, Oslo 1994
- Muntlig intervju med Eivind Otto Hjelle på Ragnhildrud, ultimo september 2015

House of Commons, et kunstverk

Det står et slitt gammelt trehus foran Stortinget for tida. Rødmalingen har skallet av slik at fargen nesten ikke synes. Huset har vært ubebodd i mange år allerede og bærer preg av det. Dette er kunstneren Marianne Heskes «House of Commons». Heske oppdaget huset på sin vei gjennom Elvestadkrysset i Hobøl.

AV SIRI WOLLAND, RIKSANTIKVAREN

– Jeg så det lille huset som sto nede i bakken, en liten rød stue, et lite hjem med plass til en familie. Disse husene, som det er så mange av i hele landet, er så unnselige og beskjedne. De kommer ikke på museer, sier Heske til nettavisen Osloby. Statens vegvesen eide huset, og hun fikk vite at det skulle det rives for å gi plass til utvidelsen av E18.

Det vi vanligvis forbinder med Underhuset, eller House of Commons, er et av de to kamrene i det britiske parlamentet. Parlamentet ble dannet etter Magna Carta (Frihetsbrevet fra 1215), der de ulike samfunnsgruppene kunne samle seg for å gi sin godkjennelse til nye skatter. Fra 1300-tallet begynte de lokale utsendingene å møtes uten adel og geistlighet. Det ga opphavet til de to avdelingene, underhuset og overhuset (adelens hus).

– Alle kan assosiere og tolke dette som de vil, sier Marianne Heske til Osloby.

Marianne Heskes kunstinntallasjon

markerer den første i en serie av kunstpiloter som Oslo kommunes prosjekt Oslo Pilot vil ta initiativ til i 2015 og 2016. Ved å legge beslag på det høyst regulerte offentlige rommet foran Stortinget søker «House of Commons» å få i gang en dialog mellom to adskilte virkeligheter: Bygdelivets hverdagslige møye vil konfrontere setet for Norges nasjonalmakt; utslitte planker vil stå i kontrast til utsøkt granitt; livets og minnes forgjengelighet vil settes i relieff til nasjonalstaten og dens autoriserte utgave av historien. Denne tilsynelatende trivelle sammenstillingen vil kunne påpeke forskjellen mellom det å vise noe og det å si noe, og derigjennom etablere forhold mellom avvikende virkeligheter, skriver Oslo Pilot på sine nettsider.

House of Commons er produsert av Oslo Pilot, Kulturetaten i Oslo kommune, med støtte fra Statens vegvesen og KORO (Kunst i Offentlige Rom).

Ny viten om Trondheim i middelalderen

Kirker og kirkegårder i middelalderbyene er viktige kilder til kunnskap om det middelalderske bysamfunnet. Trondheim er en av byene hvor vi får vite stadig mer.

AV SISSEL RAMSTAD SKOGLUND, RIKSANTIKVAREN

Skjelettmateriale fra middelalderens kirkegårder er en viktig kilde til kunnskap om menneskers liv og død. Kirker og kirkeruiner forteller ikke bare om byggeskikk. Kirkestedene gir oss også informasjon om religiøse, økonomiske, sosiale og politiske

forhold. Det er sjelden kost å finne uoppdagede kirkesteder i middelalderbyene, men i år har vi fått bekreftet at et gammelt skjelettfunn faktisk stammer fra en, til nå, ukjent kirkegård.

Graving i flere omganger

I 1909 ble det i forbindelse med kjellergraving under Søndre gate 7 i Trondheim rapportert om at «adskillige kranier og andre ben af mennesker» hadde kommet opp med den oppgravde massen. Skjelettfunnene kunne ikke knyttes til intakte kulturlag, det vil si arkeologiske levninger som ikke er blitt forstyrt eller ødelagt i forbindelse med for eksempel bygging eller større naturhendelser.

Skjelettfunnene fra 1909 har derfor ikke kunnet brukes som en pålitelig kilde for å kunne si noe sikkert om området de ble funnet i. I 1978 ble det påvist deler av to til tre skjeletter i forbindelse med graving noen meter lenger nord. Dette funnet ble svært flyktig dokumentert og heller aldri undersøkt nærmere. Skjelettfunnene fra Søndre gate 7 og 9 har siden blitt betraktet som høyst usikre, men mulige, rester etter en hittil ukjent kirkegård. Samtidig kunne de like gjerne være et resultat av at masser fra en kirkegård i nærheten har blitt brukt til igjenfylling eller planering i moderne tid, eller de kunne stamme fra mulige enkeltstående graver.

Det graves på nytt

Høsten 2015 gjennomførte Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU), på oppdrag fra Riksantikvaren, en arkeologisk forundersøkelse i Søndre gate 7, 9 og 11 i forbindelse med planlagte nybygg. Skjelettene som ble påvist i 1978 ble gjenfunnet. Etter nærmere granskning kunne teoriene om at det dreier seg om enkeltstående graver eller redeponert beinmateriale avvises. Det ble avdekket urørte graver i flere nivåer innenfor et større område. Undersøkelsen levner ingen tvil om at det dreier seg om en kirkegård fra middelalderen!

Det ble også funnet fundamentrester i tilknytning til gravene. Det er nærliggende å tolke disse som rester av en kirkebygning, men dette kan vi foreløpig ikke si med sikkerhet.

Kirkebyen

Det er hittil funnet sikre rester etter kirker og/eller kirkegårder på 13 steder i middelalderbyen Trondheim, deriblant to som bare ligger et steinkast unna det «nye» kirkestedet. Det er gjort mange forsøk på å koble disse til de i alt 17 ulike kirkene som er nevnt i skriftlige kilder. Plasseringen av kirkene har stor betydning for forståelsen av byens romlige organisering. Skjelett-funnene i Søndre gate 7–9 er til nå sjelden tatt med i betraktningen. Resultatene fra årets undersøkelse åpner derfor for spennende nye tolkningsmuligheter om den innbyrdes plasseringen av byens kirker. De nye funnene kan også være et viktig bidrag i diskusjonen om kreftene bak byutviklingen i middelalderen. Den høye tettheten av kirker i dette sentrale byområdet gir et innblikk i kirkens rolle i denne prosessen.

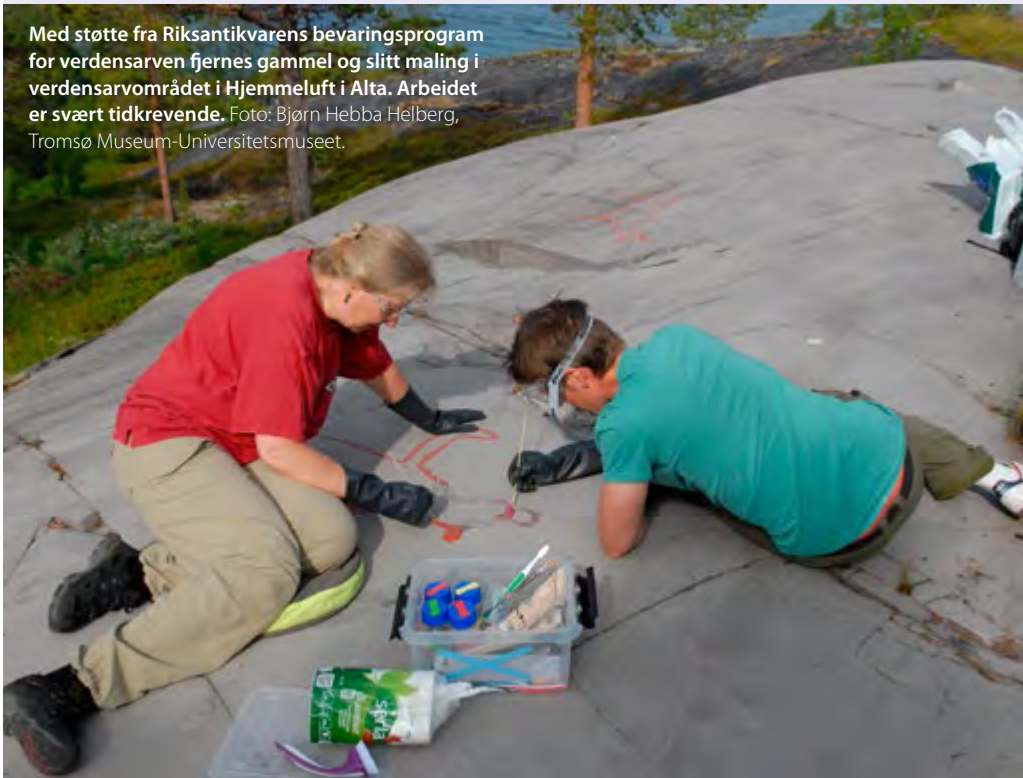
Videre forskning

Hvordan det «nye» kirkestedet plasserer seg kronologisk, er et helt sentralt spørsmål som danner utgangspunkt for alle videre tolkninger. Dateringsprøvene fra kirkegården er ennå ikke ferdig analysert, men håpet er at disse skal gi presise opplysninger om etablering, bruksfaser og nedleggelse.

Forundersøkelsen i Søndre gate har framskaffet et helt nytt forskningsmateriale, og samtidig gitt oss en sjelden mulighet til å se på det arkeologiske materialet som er gravd ut tidligere i middelalderbyen Trondheim med et nytt blikk.

Hvorfor maler vi ikke helleristningene lenger?

Med støtte fra Riksantikvarens bevaringsprogram for verdensarven fjernes gammel og slitt maling i verdensarvområdet i Hjemmeluft i Alta. Arbeidet er svært tidkrevende. Foto: Bjørn Hebba Helberg, Tromsø Museum-Universitetsmuseet.

Helleristninger fascinerer! I Norge er de ofte rødmalte.

Mange tror det skal være slik, men vi vet faktisk ikke om bildene ble markert med farge da de ble laget.

AV EVA S. WALDERHAUG, RIKSANTIKVAREN

Oppmaling for å synliggjøre figurene bedre, begynte i Sverige på 1930-tallet. Praksisen vakte allerede da debatt fordi den medførte inngrep i kulturminnene, men har fortsatt i Skandinavia fram til i dag. I senere år har praksisen vært under sterk internasjonal kritikk. Etter hvert økte bevisstheten også i Norge om at malingen har negative konsekvenser for forskning og dokumentasjon, og kan bidra til skade på sårbare felt. Slitt og flassende maling er skjemmende og noen steder har pigmenter trengt inn i berget og er svært vanskelig å fjerne. I dag er det derfor ikke lenger mulig å male helleristninger uten dispensasjon fra kulturminneloven.

Riksantikvaren vil at maling av bergkunst i størst mulig grad skal opphøre. Beslutningen innebærer mange utfor-

dringer for kulturminneforvaltningen. Tiltrettelegging for publikum er ofte rettet mot malte figurer og må mange steder fornyes. Det tar også tid å endre publikums forventning om at helleristningene alltid skal være lett å se.

Det er viktig å formidle bergkunsten slik den faktisk er, uten moderne forstyrrelser som skjuler viktige nyanser. Bildenes magi fremtrer i samspill med lyset – gjennom skiftende årstider og tider på døgnet. Den beste måten å se helleristningene på er i lavt, skrått motlys, eller med kunstig lys om natten – da får bergflatene liv! Effekten svekkes dersom det er maling i linjene. Bergkunsten kan ikke være like tilgjengelig til alle tider av året eller døgnet, like lite som nordlyset alltid viser seg for nordlysturistene. Gjennom Riksantikvarens bevaringsprogram for bergkunst søker vi nå å finne nye måter å formidle bergkunsten på.

Utvalde kulturlandskap i jordbruket

Jordbruket er i endring, og med det endrar også jordbrukslandskapet seg. No syner nye fotografi gode resultat av tiltak for å bevare 22 verdifulle jordbrukslandskap.

AV RAGNHILD HOEL, RIKSANTIKVAREN

Utvalde kulturlandskap i jordbruket er ei felles satsing og eit spleiselag mellom landbruks- og miljøforvaltinga i 22 utvalde kulturlandskap. Landskapa har blitt forma gjennom fleire tusen år med busetting og bruk, og har store verdiar for kulturarv og naturmangfald. Drift og vedlikehald vert sikra gjennom avtalar mellom grunneigarar og staten. Satsinga starta i 2009 og no ser ein tydelege resultat i mange av dei 22 områda. Bygningar og andre kulturminne vert sette i stand og areal vert rydda og

skjøtta. Landskapsgeograf og -fotograf Oskar Puschmann frå NIBIO (Norsk institutt for bioøkonomi) har fotografert i områda. Bilda er dokumentasjon av historiske endringar og av resultat som satsinga har ført til. Puschmann formidlar også bilda i lokale og regionale foredrag, og bidreg til auka medvit om landskapsendringar.

Landbruksdirektoratet, Miljødirektoratet og Riksantikvaren er i det sentrale sekretariatet for satsinga.

2000

I skogreisningstida på 1950- og -60-talet var det mange stader stor innsats for å plante skog for å få trevirke og livd i eit snutt kystlandskap. I ettertid har det vore mykje diskusjon om slike plantingar var rette eller ikkje. Treslaga hørde ikkje til på plassen og det har vist seg at dei spreier seg frå frø til nye areal, ei spreiring som ikkje er ønskeleg i kystlyngheia. I det utvalde kulturlandskapet på Vest-Lista i Farsund kommune, Vest-Agder, har ein fjerna sitkagran og erobra tilbake beite. Foto 2009: Ole Steffen Gusdal, Fylkesmannen i Vest-Agder. Foto 2015: Oskar Puschmann, NIBIO.

2015

1957

Bruken av landskapet har endra seg drastisk med samfunnsutviklinga dei siste tiåra. Her ser vi små og store som er med i slåttonna ein sumardag i 1957, i det som i dag er det utvalde kulturlandskapet i den sjøsamiske bygda Skårfvåggi/Skardalen i Kåfjord i Troms. Magnar Nilsen sit på same stad 56 år seinare. No er det berre eit skilt med stadnamnet som fortel om at dette var eit aktivt kulturlandskap. Men lenger nede i bygda vert areal skjøtta og mange bygningar er sett i stand.

Foto 1957: Peder Nilsen, © Magnar Nilsen.
Foto 2013: Oskar Puschmann, NIBIO.

2013

2010

Krattskog på gammalt beite er rydda og sauen sikrar eit ope beitelandskap i fjordbygda Ørnes i det utvalde kulturlandskapet Engan-Ørnes og Kjelvik, Sørfold kommune, Nordland. Foto 2010: © Arne Farup, Fylkesmannen i Nordland. Foto 2013: Oskar Puschmann, NIBIO

2013

2010

Stråholmen inngår i det utvalde kulturlandskapet Jomfruland-Stråholmen i Kragerø kommune i Telemark. Her har det også vore naturreservat sidan 1990. Det synte seg at når bruken av området slutta, forsvann også verdiar som låg til grunn for vernet. Artsrikdommen knytt til kulturmarka kom tilbake då beita vart tatt i bruk att. Foto 2010 og 2015: Oskar Puschmann, NIBIO

2015

Notodden med Hydroparken, Grønnbyen og Adminiet. Flyfoto. Foto: Per Berntsen, Riksantikvaren

Industrieventyr i verdensklasse

I sommer var det fest, feiring og fyrverkeri i Telemark. Industrierven på Notodden og Rjukan ble skrevet inn på UNESCOs verdensarvliste. Nå bretter telemarkingene opp ermene, og tar ny sats mot framtiden.

AV TROND TAUGBØL OG KAREN THOMMESEN, RIKSANTIKVAREN

Det var på Notodden og Rjukan at Norsk Hydro gjorde sine kvantesprang innen utvikling av den elektrokjemiske industrien. Vannet ble gjort om til elektrisk kraft, og kunstgjødsel ble produsert for en voksende befolkning i verden.

Utbyggingen av industri for hittil ukjente produkter var resultatet av vitenskapelige prestasjoner og entreprenørskap av internasjonale dimensjoner. Å reise verdens største kraftstasjoner i avsidesliggende områder, var i seg selv en stor bragd. Men Rjukan-Notodden industriarv består ikke bare av imponerende kraftverk og industrianlegg. Den infrastrukturen som ble bygd opp rundt industrien, den sosiale boligbyggingen og velferdstiltakene i regi av selskapet Hydro, er også en viktig del av industrierven. Det

er denne helheten som gjør verdensarvstedet spesielt.

Innskrivingen på verdensarvlisten er et eksempel på at når alle gode krefter jobber sammen, kommer også resultatene. Arbeidet med verdenarvsøknaden tok, i UNESCO-målestokk, meget kort tid. Industrierven ble skrevet inn på en tentativ liste i 2009. En slik innskriving danner grunnlaget for en senere nominasjon. Deretter startet arbeidet med selve søknaden. Innsatsen til Telemark fylkeskommune og Tinn og Notodden kommuner var avgjørende i arbeidet med søknaden til UNESCO. Arbeidet gjorde de med støtte fra Vinje kommune, som også har sin del av det nesten fire hundre kvadratkilometer store verdensarvområdet. I tillegg har Norsk Hydro, andre nærings- og industrieiere og de som bor og arbeider i verdensarvområdene vist et stort engasjement.

Videreutvikling og industri

Å stå på verdensarvlista betyr ikke at tiden skal stå stille. Nyutvikling skal skje og nye generasjoner skal ha lyst til å bosette seg i regionen. Kulturminnene skal være en integrert del av utviklingen i verdensarvområdet, men verdensarv betyr på ingen måte at alt skal dreie seg om turisme.

Og dette er særlig viktig for industrierven på Notodden og Rjukan. Store arealer i begge kommunene er nå verdensarv, og deler av industrien her er fremdeles i drift. Både på Tinnfoss i Notodden kommune og på Rjukan er kraftverk fremdeles i drift. På Rjukan har Hydro Energi de siste årene arbeidet med et større oppgraderingsprosjekt. De fem kraftverkene Vemork, Såheim, Frøystul, Moflåt og Mæl, i tillegg til damanlegg og tunneler, har fått og får en grundig rehabilitering. Investeringen er på nærmere én milliard, noe som er en av de største investeringer i eksisterende kraftverk noensinne. Det kan se ut som om det ikke er avskrekkende å investere i verdensarvområdene.

Industriparkene på Notodden og Rjukan har mange spennende og flotte bygninger, som allerede i dag brukes til

Såheim kraftverk på Rjukan.
Foto: Per Berntsen, Riksantikvaren

Hydroparken. Foto: Per Berntsen, Riksantikvaren

Admini Notodden ble oppført i 1906 som Norsk Hydros representasjonsanlegg.
Foto: Per Berntsen, Riksantikvaren

Vindmur ved Rjukanbanen, Miland. Gaustatoppen. Foto: Per Berntsen, Riksantikvaren

Tinnoset med DF «Ammonia».
Foto: Øystein Hagland

Verdensarvstedet på Rjukan og Notodden

Inkludert buffersonen dekker det nye verdensarvområdet nesten fire hundre kvadratkilometer. Det går fra Møsvatn på Hardangervidda ned til Heddalsvatnet, en strekning på over ni mil.

Verdensarvstedet består av fire ulike komponenter:

- **Kraftproduksjonen.** Dammer, tunneler, kraftlinjer og et utvalg kraftstasjoner fra Møsvatn til Notodden, der vannkraft ble omgjort til elektrisk kraft.
- **Fabrikkområdene.** Hydroparkene på Rjukan og Notodden, med bygningsmasse og maskiner, som lysbueovnene.
- **Transportåren.** Hele løpet for Tinnosbanen og Rjukanbanen, inkludert kaianlegg og to jernbaneferger fram til utskipningspunktet for kunstgjødning på Notodden.
- **Industrisamfunnet.** Flere bydeler på Notodden,

og Rjukan Hydro-by – en hel by bygd av Norsk Hydro, med boliger, institusjoner, næringsbygg, veier og parker.

Norsk verdensarv

Norge har fra før følgende steder på verdensarvlisten:

- Bergkunsten i Alta
- Bryggen i Bergen
- Røros bergstad
- Urnes stavkirke
- Vegaøyan
- Vestnorsk fjordlandskap
- Struves meridianbue (fire punkter i Norge på denne transnasjonale verdensarven)

annet enn industri. Store arealer brukes av en rekke leietakere som driver med alt fra industri og håndverk til helsetjenester og kunstnerisk virksomhet.

Fram og tilbake

Transportlinjen mellom Notodden og Rjukan var en essensiell del av industrieventyret og er i dag en viktig del av verdensarven. Transportlinjen består i hovedsak av to jernbanestrekninger forbundet med ferjestrekning over Tinnsjøen, inklusive fyrlykter, slipp og kaier. De to jernbanestrekningene, Tinnosbanen og Rjukanbanen, er nå fredet, med rullende materiell. Jernbaneferjene DF «Ammonia» og MF «Storegut» er i operativ stand. Den

største og yngste, MF «Storegut», er i 2015 blitt sertifisert for fart med inntil 99 passasjerer, og seilte flere turer med fullt belegg i sommer. Rjukanbanen er også i drift, og frakter turister i sommersesongen. På Tinnosbanen, fra Notodden til Tinnsjøen, kjører det i dag ingen tog. Det håper vi skal endre seg i løpet av årene som kommer.

Vakre boligmiljøer

Både på Notodden og Rjukan er boligområder en del av verdensarven. På Notodden er nok den mest kjente av boligene Admini, oppført i 1906. Men Notodden Admini var Norsk Hydros representasjonsanlegg og forbeholdt de få. Her tok man imot internasjonale samarbeidspartnere for å skaffe den store kapitalen som krevdes til det ambisiøse prosjektet. På Villamoen, bak Adminiet, ble det bygget boliger for høyere funksjonærer og ingeniører. Nede i det man kaller «Grønnbyen» bygget Norsk Hydro bo-

liger for arbeiderne sine. På Rjukan er det også en rekke spennende boligkomplekser og -områder. De første arbeiderboligene var i Flekkebyen, mens funksjonærboliger og Admini var plassert langs Villaveien. Storgårdskvartalet «Sing-Sing» hadde opprinnelig 83 to-roms leiligheter og er i dag fremdeles et landemerke i Rjukan sentrum. I Rødbyen på Rjukan bodde man litt romsligere, de vertikaldelte trehusene var forbeholdt ingeniører og funksjonærer. Alle disse boligene er i dag en viktig del av verdensarven, og fremdeles populære boliger.

Velferd og frisk luft

Både på Rjukan og Notodden finner vi en rekke kulturminner fra forskjellige velferdstiltak i regi av Norsk Hydro. Krossobanen taubane på Rjukan ble åpnet i januar 1928, som Nord-Europas første to-taus svevebane for persontransport. Norsk Hydro fikk den bygget for å bringe befolkningen i og rundt Rjukan opp i sola i vinterhalvåret, og for å forenkle tilgangen til fjellet. Krossobanen hadde to vogner, en rød og en blå. Den røde ble på folkemunne kalt «Tyttebæret», den blå fikk tilnavnet «Blåbæret». Banen er fremdeles i regulær trafikk, og i sommer hadde den besøksrekord.

◀ Grønnbyen på Notodden ble bygd i årene 1906-1911, og husene er tegnet av arkitekt Helge E. Blix. Husene ble bygget for ansatte hos Norsk Hydro. Foto: Per Berntsen, Riksantikvaren

Ny verdensarvkoordinator

Alexander Ytteborg (43) har takket ja til den nyopprettede stillingen som verdensarvkoordinator i Telemark fylkeskommune.

AV SIRI WOLLAND, RIKSANTIKVAREN

Det var ønskelig at koordinatoren skulle være en offensiv person og et kontaktpunkt for verdensarvområdet. Han skal ha en aktiv rolle og et spesielt ansvar for å involvere ressurspersoner og kompetansmiljø som er viktig for oppfølgingen av verdensarven i Telemark, og som kan gjøre verdensarvverdiene kjent, til det beste for Telemark og Norge. Det har fylkeskommunen fått i Alexander Ytteborg.

Ytteborg er kjent for de fleste hos Riks-

antikvaren som seksjonssjef for seksjonen for fartøy og tekniske kulturminner, der han jobbet i sju år. Dette var også mannen som akkurat rakk å levere verdensarvsøknaden for Rjukan – Notodden industriarv i Paris før han startet i ny jobb som rådmann i Nore og Uvdal kommune i 2014. Etter to år som rådmann kom denne unike muligheten, stillingen som verdensarvkoordinator for det nyetablerte verdensarvområdet, som Ytteborg ikke kunne si nei til. – Jeg skulle selvfølgelig gjerne ha fullført flere av de mange oppgavene vi har i Nore og Uvdal kommune, men jeg måtte gripe denne enestående sjansen til å kunne være med på veien videre for verdensarven i Rjukan og Notodden, sier Ytteborg.

Det er mye nybrottsarbeid, selv om Ytteborg kjenner området og fagfeltet godt. Han er forberedt på høye forventninger og

resultatkrav. Det har i tillegg vært viktig for familien at man er kommet fram til en god arbeidsform. Familien bor i Nesbyen i Hallingdal, så pendling er i noe utstrekning nødven-

dig. Ytteborg har fast kontortid i Skien to dager annen hver uke, ellers har han en hjemmekontorløsning i Hallingdal.

– Jeg føler jeg er kommet hjem. Det er et privilegium å få jobbe med noe man er lidenskapelig opptatt av, i skjæringspunktet mellom kultur, kulturminnevern, næringsvirksomhet, verdensarv, bevaring og bruk. Jeg gleder meg enormt til å begynne 1. februar 2016, sier den nye verdensarvkoordinatoren.

Kjærlighetsstien og Gamlegata i Gvarv med brukergenerert innhold

Digital kultur og natur

Gjennom et fireårig prosjekt kalt Kultur- og naturreise har kloke, og litt nerdete, hoder jobbet for at mest mulig informasjon om norske kultur- og naturverdier skal være tilgjengelig for alle.

AV CARL ANDERS OLSSON, RIKSANTIKVAREN

Som en del av arbeidet i prosjektet har det blitt satt opp en mengde kartvisninger og demonstratorer. Med demonstrator mener vi en type programvare eller applikasjon for visning av et konsept. I dette tilfellet dreier det seg om ulike løsninger for PC eller smarttelefon hvor man kan generere egne kart eller få tak i informasjon om kultur- og naturfenomener i et spesifikt område eller langs en reiserute.

I tillegg til å velge område, kan man også velge hvilke datasett man vil ha med og hvilket kartgrunnlag man ønsker å bruke.

Det er også meningen at disse løsningene skal kunne tas i bruk av andre, til nye tjenester; av nærings- og reiseliv, i friluftsliv og undervisning. Målet er å øke kunnskap om og skape engasjement for kulturminner og naturverdier. Dataene får først virkelig merverdi ved at de sammenstilles og brukes sammen med andre data for å fortelle en historie.

I det videre arbeidet satses det på å videreutvikle både funksjonalitet og grensesnitt i demonstrator-løsningene og i tekniske grensesnitt mot forskjellige datasett. I tillegg vil man arbeide med kvalitetsforbedringer for de kildene som allerede er tilgjengelige. Nysgjerrig? Klikk deg inn på www.knreise.no/demonstratorer og lek deg med mulighetene.

Kultur- og naturreise

Prosjektet Kultur- og naturreise (2011–2015) var et nasjonalt løft for å øke tilgangen til offentlig informasjon om kultur og natur. Målet var å legge til rette for at innhold i offentlige fagdatabaser kunne gjøres bredt tilgjengelig. Prosjektet Kultur- og naturreise avsluttes i sin nåværende form ved utgangen av 2015. Men samarbeidet som å gjøre innholdet i relevante offentlige databaser tilgjengelig for flere, vil fortsette i årene som kommer.
Nettside: www.kulturognaturreise.no

Kultur- og naturreise er et tverretattlig samarbeid under Kommunal- og moderniseringsdepartementet, Klima- og miljødepartementet og Kulturdepartementet. Selve prosjektet ble gjennomført som et samarbeid mellom Kulturrådet, Riksantikvaren, Riksarkivet og Kartverket.

Neptun Sildoljefabrikk, råstofftankene.
Foto: Ulf I. Gustafsson, Riksantikvaren

Kistefos Træsliberi. Vertikale
slipemaskiner. Foto: Ulf I.
Gustafsson, Riksantikvaren

Vakker industri

Store industrianlegg er ofte en viktig del av identiteten til tettsteder og byer, selv når anleggene ikke lenger er i drift. Industrien bærer med seg fortellinger om alt fra tekniske nyvinninger til sosial historie.

AV ØYSTEIN HAGLAND, MARIA LYTOMT
OG ULF I. GUSTAFSSON, RIKSANTIKVAREN

Å se på tekniske og industrielle anlegg som kulturminner er et relativt nytt fenomen. Mange forbinder kulturminner med eldre, ærverdige bygninger eller vakre kulturlandskap. Men kulturminner er langt mer enn dette. Eldre industrianlegg er ofte

utfordrende og kostbare å ta vare på. Men de bærer med seg en viktig del av historien til velferdsstaten Norge. Derfor tar vi vare på et utvalg av dem. I noen ganske få av de gamle industrianleggene er det fremdeles drift, og kunnskap om gamle teknikker og materialbruk blir holdt vedlike. Er du på Sørlandet, kan du ta turen innom Sjølingstad Uldvarefabrik, like ved Mandal. Der er de gamle maskinene i full drift og du får se alle prosessene råulla må gjennom før den ender opp som ferdige varer, en bråkete, men særdeles lærerik opplevelse.

Bevaringsprogrammet for tekniske og industrielle kulturminner

Riksantikvaren har et eget bevaringsprogram for tekniske og industrielle kulturminner. Bevaringsprogrammet ble

opprettet i 1997 og bestod opprinnelig av åtte anlegg. Gjennom bevaringsprogrammet skal et representativt utvalg anlegg knyttet til våre viktigste næringsveier tas vare på. Per dags dato er det femten anlegg i programmet. Anleggene representerer ulike perioder av industrialiseringen i Norge.

De industrielle anleggene i bevaringsprogrammet er svært ulike, både i type og omfang. Vi finner alt fra kraftstasjoner og gruver til trevareindustri og brenneri. Mange av anleggene opptar store områder og har en rekke bygninger og installasjoner knyttet til drift og produksjon. I tillegg til bygninger og produksjonslinjer med maskineri, transport og øvrig infrastruktur, kan de også omfatte boliger, skoler, rekreasjon- og grøntanlegg.

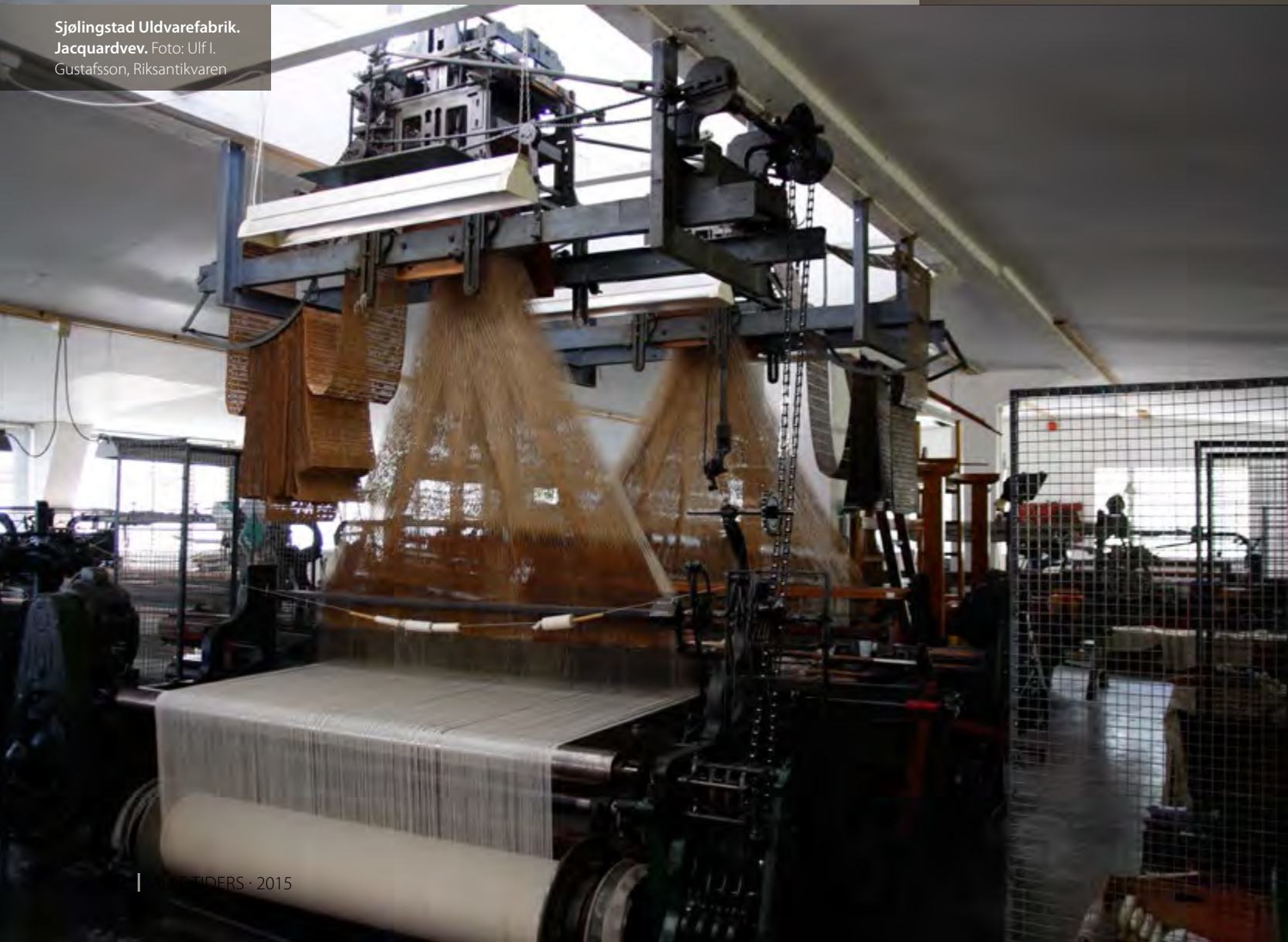
Riksantikvarens saksbehandlere befarte i 2015 alle de industrielle anleggene i bevaringsprogrammet. Slike befaringer innebærer også noe spenning, en blir ikke trent for store høyder og vakleворne stiger på saksbehandlerskolen. Maria Lytomt og Øystein Hagland på Tysseal kraftverk. Foto: Riksantikvaren

Folldal gruver. Skråsjakttårnet i bakgrunnen og taubanebukker i forgrunnen. Foto: Ulf I. Gustafsson, Riksantikvaren

Sjølingstad Uldvarefabrik.
Jacquardvev. Foto: Ulf I.
Gustafsson, Riksantikvaren

Rjukanbanen, jernbanebru (1908) ved Miland. Foto: Ulf I. Gustafsson, Riksantikvaren

Haldenkanalen, sluseanlegget på Brekke, med slusekiosk øverst til venstre og slusemesterbolig i bakgrunnen øverst til høyre. Foto: Ulf I. Gustafsson, Riksantikvaren

Haldenkanalen, sluseanlegget på Brekke. Foto: Maria Lytomt, Riksantikvaren

Til tross for at bevaringsprogrammet har eksistert siden 1997, har man ikke tidligere nøyaktig definert omfanget av anleggene, bygning for bygning, installasjon for installasjon. I løpet av våren og sommeren 2015 ble hver krik og krok av alle de femten anleggene befart. Riksantikvaren gjennomgikk over 500 objekter, fra Lindesnes i sør til Melbu i nord.

Befaringene har resultert i en enda bedre oversikt over anleggene i bevaringsprogrammet, og vil være viktig i det videre arbeidet med kulturminnene. Ni av de 15 anleggene i Riksantikvarens bevaringsprogram er nå istandsatt. De siste seks skal settes i stand i årene som kommer. I tillegg skal alle anleggene vedlikeholdes, og mottar årlig midler til dette.

Hva er et teknisk og industrielt kulturminne?

Industrianleggene er kilder til kunnskap om svært ulike grupper i samfunnet og forteller historien om ingeniørene

og arbeiderne, industriherrene og gründerne. Industrihistorien forteller også om hvordan vi har utnyttet landets naturressurser, som fossekraft, mineralressurser og rike fiskestammer. Vi får også kunnskap om hvordan andre samfunnsmessige forhold, fra urbanisering og billig arbeidskraft til lover og regler har formet industrien vår. Kort sagt: De tekniske og industrielle kulturminnene er mer enn fabrikker, maskiner og infrastrukturinstallasjoner. De er viktige kilder til forståelsen av det moderne samfunnet. Mange av industrianleggene på Riksantikvarens liste er åpne for publikum, i alle fall deler av året. Dersom du skulle passere ett av dem under ferieturen nesten sommer, anbefaler vi at du stopper innom. Skulle du være så heldig å besøke Haldenkanalen eller Rjukanbanen får du reise både i tid og sted, midt i industriarven.

Disse anleggene er i dag del av Riksantikvarens bevaringsprogram:

- Atlungstad brenneri
- Bredalsholmen verft
- Fetsund Lenser
- Folldal gruver
- Haldenkanalen
- Kistefos Træsliberi
- Klevfos Cellulose- & Papirfabrikk
- Neptun Sildoljefabrikk
- Næs Jernverksmuseum
- Odda smelteverk
- Rjukanbanen
- Salhus Tricotagefabrik
- Sjølingstad Uldvarefabrik
- Spillum dampsag og høvleri
- Tyssedal kraftstasjon

Anleggene på Riksantikvarens liste består av til sammen nærmere 500 objekter, fordelt på følgende kategorier:

- Maskineri og produksjonslinje (Strikkemaskiner, dampkjøler, vinsjer, generatorer, turbiner, transformatorer, sager, produksjonsbånd, knusere, hammere m.m.)
- Bygninger (boliger, uthus, fabrikkbygninger mm.)
- Infrastruktur (f.eks. jernbane, kraner, rørgater, tau-baner, kjerratt, trollebane, vannrenner mm.)
- Rullende materiell (lokomotiv, passasjer- og godsvogner, tankvogner mm.)
- Grøntanlegg (hager, parker mm.)
- I perioden 1990–2015 har Riksantikvaren bidratt med rundt en halv milliard kroner i tilskudd til anleggene i bevaringsprogrammet. Tilskuddene er gitt til istandsetting og forvaltning, drift og vedlikehold.

Til bunns i smeltende is

SPARC-prosjektet. Snøfonnarkeologi i en varmere verden.

AV MARTIN CALLANAN, NTNU VITENSKAPSMUSEET, TRONDHEIM.

Det har vært hyppige meldinger i norske medier de seneste årene om nye arkeologiske funn fra snøfonner på fjellet. Som kjent kommer klimaet vårt til å bli stadig varmere og mer ustabilt. Dette virker negativt inn på de gamle snøfonnene som ligger høyt til fjells flere steder i Norge. Med gamle snøfonner mener man større og mindre fonner som vanligvis ville overlevd selv de varmeste somre. Mange av disse permanente fonnene er flere tusen år gamle, og har klart å overleve frem til vår tid til tross de klimatiske svingningene som har vært i løpet av denne lange tiden. Men i dag er smeltingen i gang for alvor, og det skjer oftere når en snøfattig vinter etterfølges av en varm sommer. Da smelter selv de mest hardføre fonner tilbake. Når dette skjer, dukker det noen ganger opp gamle objekter som ble mistet eller lagt igjen av folk i fortiden.

Her skal vi se nærmere på et pågående forskningsprosjekt som undersøker ulike sider ved slike arkeologiske snøfonner i Norge. Prosjektet har tittelen *Snow Patch Archaeological Research Cooperation*, eller SPARC.

Viktige funn fra fortiden

Flere funnrrike arkeologiske snøfonner er allerede kjent fra fjellområdene i Sør-Norge. Områdene rundt Reinheimen, Breheimen og Jotunheimen i Oppland og Dovrefjell i Midt-Norge er fjellregionene som foreløpig peker seg ut som spesielt rike på funn. Isen er optimal for å bevare gamle gjenstander. Her har man ved flere tilfeller oppdaget godt bevarte objekter laget av tre, bein, gevir, skinn og tekstil. Funnmaterialet er svært variert og av stor interesse fordi velbevarte organiske objekter er en sjeldenhet. Materialet fra fonner inkluderer et bredt spekter av objekter som komplette jaktpiler og buer, armbrøstbolter, ski, gåstaver, klær, sko, spader og såkalte skremmepinner med vimpler. Tidligere studier viser at størstedelen av dette materialet kan knyttes opp mot jakt og fangstaktiviteter, særlig rettet mot reinen. Materialet som er analysert til nå forteller at disse aktiviteter går minst 6000 år tilbake i Sør- og Midt-Norge.

Flere viktige kunnskapshull

Snøfonner på høyfjellet er svært spesielle strukturer og det er mye ved dem vi ikke helt forstår ennå. Prosessene som ligger bak veksten og smeltingen av fonner fra år til år er overraskende komplekse. Det er for eksempel uklart hvordan noen av de eldste snøfonner overlevde over så mange år selv om de ligger lavt i fjellet. Vi vet også lite om hva som faktisk skjer med skjøre

gamle funn av tre, bein og lignende når de har smeltet ut av isen. Hvor lang tid tar det før en trepinne fra jernalderen (c. 500 f. Kr.–1000 e. Kr.) går i oppløsning når den havner på bakken foran en minkende fonn? Hovedutfordringen er at smeltende snø og is, nedbrytningsprosesser i organiske materialer og de genetiske spørsmål omkring gamle funn av bein og gevir krever spesialistkunnskap og tilnærminger som ligger langt utenfor arkeologenes vanlige arbeidsområde. For å komme til bunns i disse viktige spørsmålene må arkeologien samarbeide med flere andre fagområder.

Samarbeid i flere retninger

Forskningen i SPARC-prosjektet er bygget opp som et samarbeid mellom flere fagområder som komplementerer hverandre når det gjelder sentrale spørsmål omkring snøfonner. To ulike arkeologiske studier er i gang og en egen glasiologigruppe undersøker snøfonner som fysiske strukturer. En annen gruppe fokuserer på ulike tregjenstander og på hvordan de blir brutt ned etter at de smelter ut av fonner. Det er også igangsatt en analyse av det genetiske potensialet som ligger i gamle bein og gevir som er blitt samlet inn. Til slutt skal resultatene sammenfattes med et fokus på nye oppdagelser som kan være av betydning for forvaltningen av snøfonner som kulturminner i fremtiden.

Hovedpartnere i prosjektet er landsdelsmuseene ved NTNU og UiO, med viktige bidrag fra Göteborgs Universitet i Sverige. Prosjektdeltagerne er også støttet av en nasjonal brukergruppe og en internasjonal referansegruppe. Et slikt utstrakt institusjonelt samarbeid er med på å sikre

◀ Uttak av genetiske prøver fra gammelt arkeologisk materiale funnet på snøfonner.

Foto: Leena Airola/ SPARC-prosjektet

Viktige forhistoriske objekt smelter frem når snøfonner krymper i sommervarmen som her ved Løpesfonna, Oppdal. Foto: Martin Callanan/ SPARC-prosjektet

▲ Så lenge de får bli inne i isen er forhistoriske objekter ofte usedvanlig godt bevart, slik som denne 1600 år gamle jaktpilen funnet på Løpesfonna, Oppdal i 2011. Foto: Tord Bretten, Oppdal

► Inspeksjon av en installasjon av treprøver i nærheten av Kringsollfonna, Oppdal. Modulene blir overvåket over flere sesonger for å lære mer om hvor fort de brytes ned i et slikt miljø. Foto: Martin Callanan/ SPARC-prosjektet

bredden på prosjektet og spre kunnskapen om snøfonnfenomenet. Hovedfinansieringen kommer fra Norges Forskningsråd i tillegg til deltagende institusjonenes egen investeringer. Riksantikvaren og Miljødirektoratet har også bidratt med viktig økonomisk støtte underveis.

Pågående prosjekt

SPARC-prosjektet startet i 2012 og fortsetter ut 2016. Feltarbeid har vært en viktig del av prosjektet med regelmessige målinger, inspeksjoner og registreringer på flere ulike fonner. På laben har man analysert nye funn, tatt prøver og datert individuelle funn og identifisert ulike materialer. Prosjektet har også hatt en solid forankring i undervisningen ved universitetene, med bidrag fra flere PhD- og MA-studenter underveis.

Utsikter for funn fremover?

Selv om de fleste fonner minker raskt og stadig flere funn kommer inn på muséene,

er det ingen grunn til å forvente at snøfonnarkeologien kommer til å forsvinne fra sommeroverskriftene i avisene med det første. Det er flere grunner til dette. Tidligere forskning og dokumentasjon viser at nedsmeltingen av en fonn er en prosess som ofte strekker seg over flere tiår. Under SPARC-prosjektet har man flere ganger observert at fonner har en spesiell evne til å hente seg inn igjen etter særlig harde nedsmeltinger. Dette vil forlenge tiden det tar for fonner å tømme seg for funn og smelte vekk fullstendig. Norge er et langstrakt land med mange høye fjell, også mot nord. Inntil nå er det fleste kjente smelteområder begrenset til Sør- og Midt-Norge. Men vi ser at smeltingen kommer til å spre seg og tilta i nye fjellområder lengre nord også. Når snøfonnene i Nord-Norge begynner å smelte kraftig tilbake fremover i tid, er det sannsynlig at vi får mange nye innsikter i det lange samspillet mellom fjellet og mennesker i nord også.

Endringer byr også på nye muligheter

Endringene i været og klimaet som vi nå står ovenfor kommer til å utfordre vårt samfunn på mange ulike områder i fremtiden, samtidig som det også vil åpenbare seg nye muligheter. Snøfonnarkeologi i Norge er et godt eksempel på dette, hvor mange svært verdifulle funn er blitt gjort de siste årene. Disse funnene hadde ikke vært mulig uten at isen smelter. Når smeltingen fortsetter, kommer flere utfordringer og muligheter til å dukke opp underveis. SPARC vil ikke kunne svare på alle spørsmålene vi har om snøfonner som kulturhistoriske miljøer. Men håpet er at erfaringene og kunnskapen fra SPARC-prosjektet vil være et solid bidrag til forvaltningen av disse kulturminner i årene og tiårene fremover.

Les mer om SPARC på prosjektets webside <http://www.ntnu.no/vitenskapsmuseet/sparc>

De eldste sporene i jordbrukslandskapet

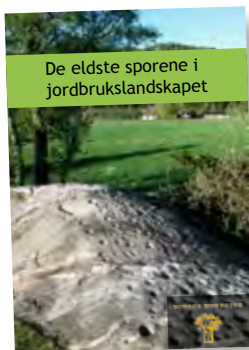
Visste du at hunden regnes som det eldste husdyret, og har du noen gang lurt på når gårdene oppsto, eller tenkt på hvor komplisert og langvarig det var å gå over fra jakt og fangst til jordbruk?

AV ATLE OMLAND OG RAGNHILD HOEL,
RIKSANTIKVAREN

Kornets «reise» fra Det nære østen, gjennom Europa og til Norge må ha tatt lang tid, fordi plantene måtte tilpasse seg andre klimatiske forhold. Ennå vet vi ikke hvorfor menneskene som levde i yngre steinalder begynte med åkerbruk og husdyrhold, eller hvordan det skjedde. Men sikkert er det at den gradvise overgangen til jordbruk bidro til å endre ikke bare deres, men også våre livsvilkår.

Les om arkeologien rundt deg

Heftet *De eldste sporene i jordbrukslandskapet* gis ut på nyåret, og er en utvidet og oppdatert utgave av et hefte med samme navn fra femten år tilbake. Det handler om de arkeologiske kulturminnene, som er en hovedkilde til kunnskap om tiden før vi har skriftlige

kilder. Her får du en innføring i noe av det vi i dag vet om forhistorien, og eksempler på ulike typer arkeologiske kulturminner som du kan finne i dag. For rundt deg, i landskapet som du daglig beveger deg i, finnes mange spor etter de menneskene som har her før oss, gjennom tusenvis av år. Sporene er riktignok mer beskjedne enn alle bygg og anlegg som har kommet i seinere tider. Men de bidrar til å gi oss verdifull kunnskap om de lange linjene i Norgeshistorien, endringer i samfunnsforhold, erverv og landskap. Eller om de «små» spørsmålene, som hva menneskene spiste, hvordan husene deres var, og hvordan de gikk kledd.

Visste du at store og stolpebygde langhus var vanlig her i landet i mer enn tre tusen år, før laftede bygg ble dominerende for tusen år siden? Fortsatt er det bevart mange spor av slike hus nede i jorda, og heftet gir noen tips for hvordan du kan gjenkjenne restene, dersom du støter på dem. Noen steder er femten hundre år gamle gårdsanlegg synlige over jorda. De ble lagt øde på midten av 500-tallet, men hva skjedde med dem som bodde

der? Var det en katastrofe som rammet menneskene, pest, uår, kulde og sult, eller andre samfunnsendringer som påvirket deres liv?

Mye vi ikke vet

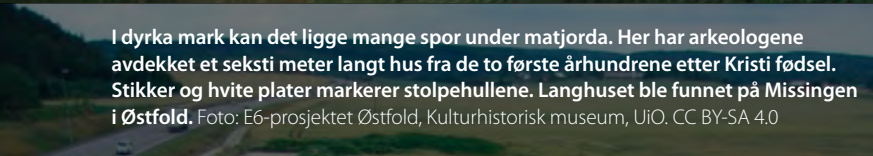
Det er et mål å ta vare på flest mulig av sporene etter menneskene før oss, mest mulig intakt i landskapet. Om sporene forsvinner, blir uerstattelig kunnskap om tidlige tiders mennesker og deres levevis borte, for fortsatt er det mye vi ikke vet.

Vet du hvordan du skal finne ut om du har kulturminner på din eiendom? Eller hva du gjør dersom du finner en gammel gjenstand i jorda? Ønsker du å søke om støtte for å skjønne arkeologiske kulturminner? Heftet gir deg nyttige tips for hvordan du kan gå fram. Du får også en kort innføring i mange av de hensynene som eiere og brukere av en eiendom bør kjenne til, der hvor det kan finnes arkeologiske kulturminner. Du finner også en oversikt over hvem som gjør hva i kulturminneforvaltningen.

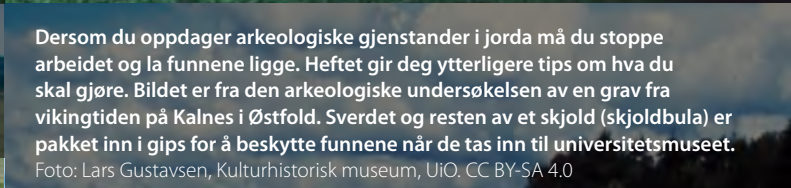
Det er Norges Bondelag som gir ut heftet i samarbeid med Riksantikvaren. Hovedmålgruppen er eiere og brukere av landbrukseieendommer, men mange andre vil også finne heftet nyttig. Heftet vil være tilgjengelig fra våren 2016. Det vil bli tilgjengelig hos Norges Bondelag eller vil kunne lastes ned fra Riksantikvarens hjemmesider, www.ra.no

Selv om du fortsatt kan finne spor etter de menneskene som har levd her før oss, er de færreste sporene er så synlige som dette gårdsanlegget fra de første århundrene etter Kristus. Bildet viser Hanaland i Rogaland. Her ligger tufter, gravhauger, rydningsrøyser og sammenraste steingjerder kant-i-kant med et moderne industriområde. I likhet med mange andre gårdsanlegg, ble også dette lagt øde, trolig i siste halvdel av 500-tallet. Gårdsanlegget ble igjen bebodd en periode i middelalderen, for så enda en gang å legges øde, trolig etter Svartedauden på midten av 1300-tallet. Foto: Terje Tveit, Arkeologisk museum, UiS

I dyrka mark kan det ligge mange spor under matjorda. Her har arkeologene avdekket et seksti meter langt hus fra de to første århundrene etter Kristi fødsel. Stikker og hvite plater markerer stolpehullene. Langhuset ble funnet på Missingen i Østfold. Foto: E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk museum, UiO. CC BY-SA 4.0

Dersom du oppdager arkeologiske gjenstander i jorda må du stoppe arbeidet og la funnene ligge. Heftet gir deg ytterligere tips om hva du skal gjøre. Bildet er fra den arkeologiske undersøkelsen av en grav fra vikingtiden på Kalnes i Østfold. Sverdet og resten av et skjold (skjoldbula) er pakket inn i gips for å beskytte funnene når de tas inn til universitetsmuseet. Foto: Lars Gustavsen, Kulturhistorisk museum, UiO. CC BY-SA 4.0

Glasslåven på Granavollen. Til venstre er den gjenoppbygde delen av låven, til høyre er den gamle delen av driftsbygningen som er satt i stand og blir innredet til glassblåserverksted og atelier/kontorer for kunstnere. Bildet viser deltakere på en omvisning om restaureringsprosessen og hvordan de økologiske bygningsprinsippene. Foto: Marte Boro, Riksantikvaren

På låven sitter...

En gammel låve på Hadeland blir nå arbeidsstedet til en rekke kunstnere. Innovativ gjenbruk og verdiskaping gir inspirerende arbeidsplasser og nytt liv til kulturminner.

AV KAREN THOMMESEN OG TURID ÅRSHEIM,
RIKSANTIKVAREN

Kulturminner er en ressurs for verdiskaping. De kan brukes eller gjenbrukes til boliger eller næring. God bruk av kulturminner gir ikke bare økonomiske resultater, men også miljømessige og kulturelle gevinster. På Granavollen har prosjektet «Glasslåven» pågått over flere år. En gammel låve er bygget om til å huse forskjellige kunstnere, med de behovene de har for verksteder og arbeidsplasser. Glasslåven ligger tvers over veien for Søsterkirkene på Hadeland, i et område rikt

på kulturminner og vakre kulturmiljøer. En drømmearbeidsplass for mange kunstnere, skulle man tro. Og skal vi dømme etter responsen da utenlandske kunstnere kunne søke om seks gjesteplasser på låven i 2016, blir dette populært. Til sammen 140 internasjonale kunstnere søkte om plass på Glasslåven!

Verdiskaping og gjenbruk

Noen år tilbake var låven på Granavollen et sørgelig syn. Initiativtakerne har gjort en formidabel innsats med et kostbart, men innovativt og lærerikt prosjekt. Nye ideer om økologisk byggeri er satt ut i livet, og gjennomsyrrer alt fra materialbruk til ventilasjonsløsninger. Glasslåven er rett og slett et prosjekt i skjæringspunktet mellom miljøvennlig, moderne byggeri og kulturminnevern. Bygget har fått støtte gjennom et nasjonalt program om ny teknologi i framtidens bygg. Det er mange som har støttet prosjektet økonomisk, ikke minst kommunen. Riksantikvaren

har også bidratt med midler gjennom vår satsning på verdiskaping.

Spennende verdiskapingsprosjekter

I tillegg til å støtte Glasslåven delte Riksantikvaren i 2015 ut midler til en rekke andre prosjekter. Flere av prosjektene gikk ut på formidling av krigsminner. Prosjektene «Krigsminner i Nord-Salten» og «Festung Lista» dreide seg om kulturminner fra andre verdenskrig, mens «Krigsminnelandskap i Troms 1940-1995» også skal samle og formidle kunnskap om kulturminner fra den kalde krigen.

Blant de mange prosjektene finner vi også «Kongevegen over Filefjell». Her skal den 11 mil lange strekningen mellom Lærdalsøyri og Vang i Valdres settes i stand som tur- og/eller sykkelvei.

Og for de som liker lange turer, kan vi nevne at Riksantikvaren også har støttet arbeidene med både Pilegrimsleden, Kystpilegrimsleia og Historiske vandreruter.

Deler av Kongevegen er fredet og strekningen på bildet vant også Vakre vegers pris for 2014.

Foto: Sverre Hjørnevik, Kongevegen over Filefjell

Rapport om kulturarvens samfunnsnytte

Riksantikvaren har nylig gitt ut utgitt en rapport som oppsummerer resultater og erfaringer fra verdiskapingsarbeidet i årene 2012–2015. Rapporten tar for seg ulike former for verdiskaping knyttet til

kulturminner, og gir anbefalinger for arbeidet med verdiskaping framover. Den understreker at det er viktig med samspillet mellom økonomisk, miljømessig, sosial og kulturell verdiskaping. Disse fire dimensjonene vektlegges også internasjonalt, for eksempel i den EU-støttede analysen Cultural

Heritage Counts for Europe fra juni 2015. Kulturarv kan være en ressurs for alle typer næringer, og de økonomiske effektene må dokumenteres. I rapporten anbefales det blant annet å analysere hvordan kulturminner og -miljøer påvirker boligprisene, slik foreningen Realdania har gjort i Danmark.

Kulturarv i kroner og øre

I Danmark har de undersøkt hva den verneverdige bebyggelsen er verd, og hva den skaper av omsetning og arbeidsplasser for de som våger å satse på at gammelt er godt.

AV KAREN THOMMESEN, RIKSANTIKVAREN

Den danske foreningen Realdania arbeider sammen med stiftelser, kommuner og huseiere for å sikre og utvikle den danske bygningsarven. I år kunne foreningen presentere en undersøkelse av den økonomiske verdien til den danske bygningsarven. Analysen ble gjennomført av konsultantselskapet Incentive og er svært positiv lesning for kommuner og privatpersoner som våger å satse på eldre bygg og anlegg.

Resultatene av undersøkelsen viser at verneverdige eneboliger oppnår 30% høyere salgspriser. I tillegg viser undersøkelsen at boligprisene i gjennomsnitt er 13 % høyere for boliger som ligger i områder med mer enn 15 % bevaringsverdige bygninger. Undersøkelsen viser også at i kommuner hvor man har gjort tiltak og lagt planer for bevaring av bebyggelse, kan boligprisene stige betydelig i løpet av en tiårsperiode.

For de danske kommunene er undersøkelsen også spennende lesning hva turisme angår. Konsulentfirmaet regnet på sammenhengen mellom antallet verneverdige bygninger og antallet overnattinger. Samlet sett viste det seg at kommuner med

Gate i Ribe på Syd-Jylland. Foto: Tetopa, Wikimedia Commons

en større verneverdig bebyggelse også hadde flere turister som tilbrakte et døgn eller mer på stedet. Det beste eksemplet er den syd-jyske byen Ribe. Byen har 162.000 turistovernattinger, og av disse bookes 108.000 på grunn av Ribes fantastiske bygningsarv. Dette genererer en årlig omsetning på 92 millioner, noen som konsultantselskapet regner med skaper 136 ekstra fulltidsjobber.

Det er ennå ikke gjort noen tilsvarende undersøkelse for Norge. Den danske undersøkelsen finner man her: <https://realdania.dk/samlet-projektlister/analyse-af-bygningsarvens-vaerdi>

Riksantikvarens budsjett 2015

Kap./Post		Tildelte midler (i 1000 kr)
1429.01	Driftsutgifter	130 024
1429.21	Spesielle driftsutgifter	43 415
1429.22	Bevaringsoppgaver	30 500
1429.50	Tilskudd til samisk kulturminnearbeid	3 396
1429.60	Kulturminnearbeid i kommunene	4 000
1429.70	Tilskudd til automatisk fredete og andre arkeologiske kulturminner	29 605
1429.71	Tilskudd til fredete kulturminner i private eie, kulturmiljø og kulturlandskap	119 354
1429.72	Tilskudd til teknisk og industrielle kulturminner	50 432
1429.73	Tilskudd til bygninger og anlegg fra middelalder og brannsikring	44 997
1429.74	Tilskudd til fartøyvern	60 479
1429.75	Tilskudd til fartøyvernsenterene	7 576
1429.77	Tilskudd til verdiskapingsarbeid på kulturminneområdet	7 964
1429.79	World Heritage List, nasjonale oppgaver	38 227
Sum kap. 1429		569 969

Kulturhistoriske landskap

Riksantikvaren har på oppdrag fra Klima- og miljødepartementet startet et arbeid med å etablere register over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse. I 2015 ble Østfold det første fylket der registeret er ferdig.

Ni landskap i Østfold er valgt ut til å være med i Riksantikvarens register:

- Haldenvassdraget, Halden, Aremark og Marker kommuner
- Glomma gjennom Indre Østfold, Eidsberg, Askim, Skiptvedt og Spydeberg kommuner
- Søndre Jeløy, Moss kommune
- Værne kloster-området, Rygge kommune
- Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund, Sarpsborg kommune
- Oldtidsveien – Skjebergsetta, Fredrikstad og Sarpsborg kommuner
- Fredrikstad festning, Gamlebyen og Byens marker, Fredrikstad kommune
- Iddefjordsfjella, Halden kommune
- Østre øyer, Hvaler, Hvaler kommune

Vamma kraftstasjon er den nederste av de tre stasjonene i den særegne delen av Glomma fra Øyeren til Eidsberg. Deretter går det dramatiske fosselandskapet over i et mer innsjølignende landskap nedenfor Valdisholm, som sees i øverste høyre hjørne. Foto: Østfold fylkeskommune

Registeret angir landskapsområder der det må vises særlige hensyn i forbindelse med videre forvaltning og utvikling, noe som også skal bidra til økt forutsigbarhet i arealplanleggingen i kommuner og fylker. Registeret skal være til hjelp i arealplanleggingen og forvaltningen av landskapene og innebærer ikke formelt vern. Nå går stafettspinnen videre til nye fylker.

Medieomtale i 2015

Mange kulturminnesaker har fått mykje medieomtale i år. I år var det 70 år sidan frigjeringa av Noreg etter andre verdenskrig. Bevaring av krigsminne fekk mykje merksemd, både i riks-, region- og lokalpresse. Sommaren 2015 kom industriarven på Rjukan og Notodden inn på verdsarvlista, og dette fekk stor merksemd, ikkje minst i telemarkpressa.

Det har vore Friluftslivets år i år, og rekordmange nordmenn kom seg ut på tur. Prosjektet Historiske vandruter var Riksantikvaren si satsing i eit år med uvanleg mykje presse om friluftaktivitetar. Riksantikvaren sitt arbeid med kulturminnekompetanse i kommunane har fått mykje god lokaldekning i år. Ni kommunar gjekk heilt til topps i kommunerangeringa til Riksantikvaren, og rangeringa fekk mange oppslag i lokalavisene mange stader.

Fredingar får som regel ein del medieomtale, som til dømes fredinga av Freia i Oslo, som førte til i alt 20 artiklar, radio- og tv-innslag. Då stavkyrkjeprogrammet vart ferdig hausten 2015, var det over 50 artiklar om stavkyrkjene.

Riksantikvaren har fleire internasjonale samarbeidspartnarar, mellom anna i Nepal, Georgia og Latvia. Samarbeidsprosjekta der fekk god medieomtale i 2015. Det vart både radioprogram på P2 og artiklar i aviser og magasin.

Riksantikvaren arbeider med å bevare nasjonale minoritetars kulturarv. I september vitja vi kvenske/norskfinske kulturminne i Finnmark, og det vart god dekning i lokalmedia av besøket.

I alt har det vore over 6000 avisartiklar om Riksantikvaren i 2015. Som i fjor er det avisene i Telemark, Hordaland og Sogn og Fjordane som skriv mest om Riksantikvaren.

Ny byggt teknisk forskrift:

Fortsatt unntak for lafta hus

I 2015 har Direktoratet for byggkvalitet arbeidet med en oppdatering av byggt teknisk forskrift, som skal tre i kraft i 2017. Dette blir den såkalte TEK 17. Den til enhver tid gjeldende forskriften sier noe om hvilke egenskaper et byggverk må ha for å kunne oppføres lovlig i Norge. Det er Kommunal- og moderniseringsdepartementet som er oppdragsgiver.

Nye lafta hus har de senere årene hatt andre energikrav enn andre nye bygninger. Det vil si at man ikke har hatt samme krav til blant annet isolering som for «vanlige» nybygg. I forslaget til den nye byggt tekniske forskriften kom lafte-teknikken uheldig ut, da det ble foreslått å fjerne unntakene for laftete bolighus og for fritidsboliger over 150 m².

Heldigvis ble dette rettet på. Den nye tekniske forskriften er nå vedtatt, og lafta hus fremdeles unntatt fra kravene som gjelder for andre nybygde bolig- og fritidshus.

Byggherrene som ønsker lafta bygninger i dag vil at laftet skal være synlig både

ute og inne. Med de foreslåtte nye kravene ville veggene måtte tilleggisoleres og paneles. Riksantikvaren var redd for at dette ville føre til langt færre nybygg. En nedgang i antallet laftehus vil innebære at antallet håndverkere som mestrer dette håndverket vil bli redusert. Allerede i dag er det mangel på dyktige laftere som er skolert for restaureringsoppdrag.

I forbindelse med høringen for den nye forskriften bestilte Riksantikvaren en undersøkelse fra firmaet Civitas. I undersøkelsen ble utslippene fra et lafta bolighus i Lom, oppført i 2006, sammenliknet med et standard passivhus, slik det er lagt inn i Statsbyggs klimagassdatabase.

Resultatet fra sammenligningen mellom de to husene var interessant på flere måter. Klimagassutslippene fra materialene i byggeprosessen for laftehuset var om lag det halve av passivhuset. Energiforbruket for laftehuset var noe høyere enn for passivhuset, men utslippene fra energibruken er avhengig av energikilden. Når dette sammenholdes og man regner med

Lafta bolighus i Lom. Foto: Marte Boro, Riksantikvaren

en levetid på 60 år vil utslippene pr år være lavere for laftehuset enn for passivhuset. Civitas konkluderer i rapporten med at mengden klimagassutslipp ikke bør være et argument mot å oppføre bolighus i laft.

Sammenligningen viser at materialenes miljøegenskaper og energikilde har stor betydning for hvor stor klimabelastningen fra en bygning er.

Tre veiledere for forenklet kirkesaksbehandling

Listeførte kirker er vurdert som spesielt verdifulle og har nasjonal verdi. I 2015 ga Riksantikvaren ut tre veiledere som forenkler saksbehandlingen for flere mindre tiltak i disse kirkene.

Kirkene er mange steder både det eldste og det mest påkostede offentlige bygget. Mange kirker har både spesielle arkitektoniske kvaliteter og er rikt utsmykket. Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeført. En rekke særlig verdifulle kirker bygget etter 1850 er også listeført. Saker som angår endringer i disse kirkene skal sendes til Riksantikvaren for uttalelse før biskopen fatter endelig vedtak og eventuelt gir tillatelse til tiltakene.

For å forenkle saksbehandlingen i enkelte saker, ble det i 2015 sendt ut tre nye veiledere fra Riksantikvaren. Disse

omtaler løpere og tekstiler, anlegg for lyd og bilde, og lysteningssteder i kirkerommene. Riksantikvaren ønsker å forenkle saksgangen for enkle tiltak som bare er tilføyelser i kirkerommet. Med bruk av de tre nye veilederne skal biskopene kunne

behandle disse sakstypene uten uttalelse fra Riksantikvaren.

Veilederne finnes på www.riksantikvaren.no.

Årets fredingar

Riksantikvaren har freda 22 ulike kulturminne i 2015. Mange av fredingane inneheld grøne område og parkanlegg.

AV TURID ÅRSHEIM, RIKSANTIKVAREN

Hagen og tunet på vakre Markerud gard i Nittedal i Akershus vart freda i mai. Hovudbygningen på Markerud var freda frå før, ein vakker empirebygning i ein engelsk landskapshage frå 1800-talet. Hageanlegget følgjer den romantiske engelske hagestilen, med slyngande grusgangar, staude-rabattar og lysthus av lauvtre. Hagen var delt i ein prydhage og ein nyttehage med bærbuskar, frukttre og kjøkkenhage.

I august vart Freiasalen og Freiaparken i Oslo freda. Freia Chocolate Fabrik vart etablert i 1889 og kjøpt av Johan Throne Holst i 1892. Direktør Throne Holst var oppteken av arbeidervelferd og fekk utsmykka kantina med tolv maleri av

Edvard Munch. Freiaparken (1923) er teikna av arkitekt Ole Sverre, etter klassisistiske prinsipp med fontene, gangveggar og blomsterbed, og fleire skulpturar av kjente kunstnarar.

Fleire krigsminne har blitt freda i år. Oddane fort, Dombås kino, Klungset leir, Teateret i Stortingsgata 16 i Oslo, og Herdla torpedobatteri som både representerer andre verdskrig og den kalde krigen. Det har òg vorte freda ei rekkje anlegg på Notodden og Rjukan i samband med verdsarvsøknaden for området. Som Vemork kraftstasjon, som dessutan var åstad for tungtvannsakksjonen under den andre verdskrigen.

Tekniske anlegg

Dei imponerande Skodjebruene er framifrå døme på ingeniørkunst av ypparste slag, der dei ligg vakkert til på vegstrekninga som tidlegare var ein del av fylkesveg 661 i Møre og Romsdal. Bruanlegget, som vart offisielt opna i 1922, er ein viktig del

av veghistoria på Sunnmøre og vart freda i 2015. Eit anna teknisk anlegg som vart freda i år er Flekkefjordbanen. I nesten 90 år gjekk det togtrafikk på den storslagne jernbanestrekninga på ca. 17 kilometer mellom Flekkefjord og Sira i Vest-Agder. Flekkefjordbanen ligg i krevjande terreng med stupbratte fjellsider. Banen har derfor eit teknisk høgt nivå med omfattande tunnel- og murarbeid. Turistar kan leie dresin for å oppleve delar av strekninga.

Kunstnarheim

Gustav Vigelands atelier og bustad er ein sentral kunstnarheim etter ein av Noregs mest betydelege kunstnarar. Vigeland-museet vart bygd i 1920-åra av Oslo kommune som atelier, bustad og framtidig museum for bilethoggaren Gustav Vigeland. Vigeland-museet opna for publikum i 1947, fire år etter kunstnarens død. Vigeland-museet vart freda i år, og fredinga omfattar òg eit ope grøntområde rundt Vigeland-museet.

◀ Klungset leir er eit av få bevarte lasarett frå den andre verdskrigen. Her vart tyske soldatar, ingeniørar og sivile arbeidrar behandla under krigen. Etter frigjøringa i 1945 vart lasaretet brukt av svensk Røde Kors for å behandle sovjetiske krigsfangar før de vart transporterte heim. Foto: Siri Wolland, Riksantikvaren

▲ Skodjebruene i vakker natur. Foto: Trine Dahl

► Markerud gard med hage. Foto: Mette Eggen, Riksantikvaren

I tillegg til dei 22 vedtaksfredingane vart 18 anlegg i Klima- og miljødepartementets landsverneplan freda i 2015. Her vart både gruveområde på Røros og kystmeldehytter på Sørlandet freda. Dessutan vart Baroniet Rosendal freda ved forskrift som tillegg til landsverneplanen for Kunnskapsdepartementet. Baroniet Rosendal er Noregs einaste baroni. Slottet vart freda i 1923, og forskriftsfredinga i år omfattar rosenhage, kjøkkenhage, parkområde, landskapspark, jordbruksareal og 16 bygningar.

Hovudbygningen på garden på Reins kloster er bygd saman med ruinen etter klosterkyrkja. Den gamle klosterkjellaren ligg under dagens hovudbygning, som består av to delar.

Foto: Tove Elise Ihler, Riksantikvaren

Riksantikvarens bevaringsprogram for ruinar

I Noreg har vi rundt hundre ruinar frå mellomalderen. Det er flest kyrkjeruinar, dernest ruinar etter klosteranlegg og borg- og festningsanlegg. Riksantikvarens bevaringsprogram for ruinar skal sikre eit utval av desse ruinane og gjere dei tilgjengelege for publikum. 22 ruinar er ferdig konserverte og er no over i ein skjøtselsfase. Konserveringsarbeid held fram på 16 ruinar i 2015-16.

I haust vart Reins kloster i Rissa ferdig konservert. Mykje av arbeidet har gått ut på å skifte ut sementfugene mellom steinane i ruinane med kalkmørtelfuger. Sørportalen har blitt konservert og gjort synleg for publikum. Reins kloster vart omtalt allereie i Harald Hårfagres saga frå år 870. Klosteret vart oppretta på 1200-talet av Skule Bårdsson.

Doktorgrads-avhandling om skolehus og kulturminneforvaltning

Den 12. mars 2015 disputerte Leidulf Mydland for doktorgraden i kulturvård (kulturminneforvaltning) ved Universitetet i Gøteborg med avhandlingen: **Skolehuset som kulturminne: Lokale verdier og nasjonal kulturminneforvaltning.**

Etter at fastskoleloven ble vedtatt i 1860, ble det bygget over 4600 skolehus i Norge. Ved århundreskiftet fikk nærmere 80 prosent av befolkningen sin utdanning i disse grendeskolen, som ofte kun hadde ett klasserom.

Skolehusene ble også viktige arenaer for blant andre målrørsra, avholdsbevegelsen og den lavkirkelige bevegelsen. Dette var motkulturer som fikk stor innflytelse på lokal og statlig politikk, nasjonal identitet og nasjonal selvstendighetskamp. Likevel har skolehusene blitt viet lite oppmerksomhet fra kulturminneforvaltningens side. Kun ett skolehus bygget etter fastskolereformen fra 1860 er fredet.

I avhandlingen konkluderes det med at disse bygningene ikke er tilskrevet vesentlig nasjonal kulturminneverdi fordi de var arenaer for endringskrefter i samfunnet,

17. mai 1930, Risan skole i Møre og Romsdal. Foto: Romsdal museum/Thomas Ulleland

for motkultur og opposisjon. De små skolehusene og forsamlingshusene fikk dermed ikke noen vesentlig rolle i den etablerte og tradisjonelle vernetradisjonen. En vernetradisjon som i liten grad omfattet kulturminner knyttet til endringskreftene i samfunnet, til demokratisering, nasjonsbygging og folkeopplysning i siste halvdel av 1800-tallet og tidlig 1900-tall.

Avhandlingen ble skrevet mens Mydland var ansatt som forsker og avdelingsleder i Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU). Leidulf Mydland leder i dag seksjon for arealplanlegging hos Riksantikvaren.

Leidulf Mydland Foto: Privat

Skipsvrak eldre enn 100 år er fredet etter kulturminneloven. I juni ble det montert skilt ved barken Christiania som ble bygget i 1858. Foto: Norsk Maritimt Museum.

Bevaringsprogrammene BARK og BERG i 2015

AV EVA S. WALDERHAUG, RIKSANTIKVAREN

Gjennom året har Riksantikvaren fortsatt arbeidet innenfor bevaringsprogrammene for bergkunst (BERG) og

utvalgte arkeologiske kulturminner og kulturmiljø (BARK), i samarbeid med kulturminneforvaltningen og lokale krefter over hele landet. I 2015 har aktiviteter i programmene omfattet mer

enn 260 arkeologiske kulturminner og bergkunstlokaliteter!

Publikumstiltak og tilrettelegging av kulturminner med bl.a. skilting og kulturminneløyper har flere steder hatt sammenheng med aktiviteter i Friluftslivets år. Også fredete skipsvrak inngår i BARK, og Norsk Maritimt Museum har over flere år arbeidet med skilting av skipsvrak fra seilskutetiden på Hvaler. I BERG pågår det nå flere prosjekter for formidling av bergkunst uten bruk av oppmaling. I november kom lyssetting av helleristninger på Solberg og Bjørnstad i Sarpsborg på plass, i regi av Østfold fylkeskommune. På Vestlandet pågår prosjektet «Virtuelle Vingen», som skal gjøre det mulig å oppleve bergkunsten og landskapet i Vingen i Bremanger ved bruk av 3D-teknologi, uten å besøke den veiløse fjordarmen der helleristningene ligger.

Vi vil ha kulturminne!

Ei ny undersøkning viser at eit stort fleirtal av oss synest kulturminne er viktige.

Som del av eit samarbeidsprosjekt mellom Noreg og Polen, vart det i 2015 utført ei undersøkning om kva haldning folk flest har til kulturminne. Undersøkinga vart utført i både Noreg og Polen og tok for seg eit representativt utval av over 1000 respondentar i begge landa.

Undersøkinga viste at det er stor interesse for kulturminne, både på eit personleg plan og for lokalsamfunnet. På spørsmåla «kor viktig er kulturminne for deg» og «kor viktig er kulturminne for lokalsamfunnet ditt» svarte høvesvis 84,4 % og 81,2 % av dei norske respondentane at dette var svært eller nokså viktig. Riksantikvaren i Noreg gjennomførte ei liknande undersøkning i 2011. Det er interessant å sjå at den positive haldninga vi finn i den nye undersøkinga, har stige frå høvesvis 71 % og 75 % i undersøkinga frå 2011. Tilsvarende svarer 86 % av polakkane at kulturminne er viktige for dei personleg, mens 78,2% meiner kultur-

minna er viktige for lokalsamfunnet.

I begge land meiner òg eit fleirtal at kulturminne kan nyttast til verdiskaping, det vil seie at dei kan vere ei kjelde til inntekter og arbeidsplassar. Men her var nordmenn enda sterkare i trua enn polakkane. I Noreg svarte så mange som 94,7 % positivt på spørsmål om kulturminna nyttast til å skape verdier.

Eit anna fellestrekk mellom landa var det store gapet mellom alle dei som er positive til bevaring av kulturminne og den heller låge andelen av respondentar som ikkje ønska eller trudde det ville ha nokon hensikt å engasjere seg for lokale kulturminne. I Noreg svarte 58,7% at dei ikkje kunne verke inn på bevaringa av kulturminne i sitt lokalsamfunn. I Polen var dette talet enda lågare. Lokalt engasjement vil være viktig for eit berekraftig kulturminnevern lokalt og regionalt. Her har med andre ord både norske og polske kulturminnemyndigheiter eit stykke veg å gå for å overtyde folk om at det er verd å engasjere seg i kulturminne.

Her er norske deltakere fra kommuner, fylkeskommuner og Riksantikvaren sammen med polske partnere på besøk på familien Los' palass i Narol i Polen. Foto: Ellen Vålend Mauritzen, Riksantikvaren

Samarbeid Norge - Polen

Heritage Of My Environment: Cultural Heritage Values in Local Communities (HOME) er et EØS-finansiert samarbeid mellom Riksantikvaren og polske National Heritage Board. Målet med prosjektet er å styrke lokal kulturminneforvaltning ved å lage betre rådgivningsmaterieill for kommunenes arbeid med kulturminneplaner.

